

BIBLIOGRAFIJA

- Arens, Hans - *Sprachwissenschaft*, München, 1955.
- Aristotel - *O tumačenju*, Latina et Graeca, Zagreb, 1989.
- Ax, Wolfram - "Ψόφος, φωνή und διάλεκτος als Grundbegriffe aristotelischer Sprachreflexion", *Glotta* 56, (1978), str. 245-271.
- Benvenist ŠBenvenisteĆ, Emil - *Problemi opšte lingvistike*, Nolit, Beograd, 1975.
- Bloomfield, Leonard - *Language*, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1933.
- Bošnjak, Branko - *Grčka filozofija*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1983.
- Bošnjak, Branko - *Filozofija*, uvod u filozofijsko mišljenje i rječnik, Naprijed, Zagreb, 1977.
- Ivić, Milka - *Pravci u lingvistici*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1970.
- Lyons, John - *Introduction to Theoretical Linguistics*, C.U.P, 1951.
- Sosir [Saussure], Ferdinand de - *Opšta lingvistika*, Nolit, Beograd, 1989.
- Škiljan, Dubravko - *Pogled u lingvistiku*, Školska knjiga, Zagreb, 1985.
- Škiljan, Dubravko - *U pozadini znaka*, Školska knjiga, Zagreb, 1985.

Vladimir Posavec

Julio-klaudijevski kult i spomenici u Hrvatskoj

Kad govorimo o antičkom Rimu, govorimo o jedinstvenom slučaju u povijesti, jednom od njezinih čuda. Jedan gradić, središte zajednice seljaka, uspio je za četiri stoljeća od svog osnivanja postati gospodarom čitave Italije, a dva stoljeća kasnije kontrolirao je obale Sredozemlja i veliki dio nekadašnjeg Aleksandrova carstva. Jedan grad pokušavao je vladati svijetom. Od svojih početaka pa do propasti antičkog svijeta, što je ujedno bila i njegova vlastita propast, njime su vladali kraljevi, bio je republika, a naposljetku središte carstva koje je obuhvaćalo skoro cijeli tada poznati svijet. Proširenje njegovih granica izvedeno je više slučajno negoli namjerno, jer u želji da bude siguran u Italiji, bio je prisiljen uzeti u ruke čitav imperij.

Od Zakona dvanaest ploča osnovno načelo u upravi bio je suverenitet rimskog naroda. Ali narod je bio samo krajnji autoritet. Stvarna uprava bila je u rukama izabраниh magistrata i senata koji je predstavljao kolektivnu mudrost, te srž i tradiciju Rima.

Dobro je znana činjenica da je rimsko društvo bilo jako konzervativno, poštovalo tradicije i vrlo mnogo držalo do njih, te njegovalo jako izraženu antimonarhističku misao, što je bilo izrazito naglašeno i u samim njegovim institucijama vlasti.

Krajem I. st. pr. Kr. Rimska Republika koja se ponosila svojim uređenjem i tradicionalnim vjеровanjima, preobrazila se u Carstvo i svoga vladara slavila kao božanstvo, što je Rimljanima još samo stoljeće ranije bilo nezamislivo.

Što je dovelo do toga?

ZASNIVANJE KULTA

Povijesni poticaji

Prvo stoljeće pr. Kr. predstavlja doba agonije višestoljetne Rimske Republike, koja je rezultirala promjenom državnog sustava, a ona je uslijedila nakon bezbrojnih krvoprolića. Bila je to posljedica krize koja je imala višestruke korijene. Njeni temeljni uzroci datiraju dalje u prošlost, usko su povezani i ne daju se uvijek jasno razlučiti. Zajedničkim djelovanjem doveli su do propasti Republike i ustanovljivanja Carstva, te do pojave carskoga kulta. To su, nabrajajući samo najvažnije, politička kriza, socijalni moment i društvene razlike, vjerska kriza i istočnjački utjecaji. Da bi se uopće moglo govoriti o carskom kultu, te ga analizirati, nužno je poći od čimbenika koji su doveli do njegove pojave i učinili ga stalnom praksom.

Politička kriza

Nakon poraza Kartage Rimu je bio otvoren put do konačne prevlasti, ali upravo ta pobjeda donosi sa sobom elemente krize. Novi je imperij uskoro previše narastao i postao preglomaznim za stari mehanizam uprave. Senat, razdiran međusobnim borbama za prevlast između familija i stranaka, nije više bio u stanju svladati probleme vezane uz osvajanja i upravljanje osvojenim područjima. Upravljanje imperijem zahtijevalo je organiziranu i čvrstu vlast, no za to nije bio stvoren nikakav ozbiljan mehanizam. Nije bilo stalnog činovništva; namjesnici su smjenjivani godišnje i samo je od njihova karaktera ovisilo hoće li uprava biti pravična. Porezi iz provincija, koji su bili glavni izvor prihoda Rima, davani su u zakup akcionarskim društvima rimskih bogataša, a kontrola senata bila je nedovoljna i neučinkovita.¹

Sam je Grad cijelo jedno stoljeće bio poprište borbi između konzervativnog senatorijalnog plemstva, optimata, koji su željeli ovjekovječiti vlast senata, i populara, radikalnih reformista. Obje su strane tvrdile da zastupaju ustav, dok su istodobno dosljedno gazile njegove osnove. Glavno je oružje obiju stranaka bilo imenovanje vrhovnog vojskovođe s diktatorskim pravima. Stara

¹ N. A. Maškin, *Istorija starog Rima*, Beograd 1987., 221-223; L. Pareti, *Historija čovječanstva, Kulturni i naučni razvoj*, sv. II, 2, Zagreb 1967., 43-45 (dalje: *Historija 2*); Koja su sve sredstva korištena u političkim borbama tog vremena v. M. Miličević, *Rimski kalendar*, Zagreb 1990., 36, 84.

Republika bila je praktički mrtva u onom trenutku kad se imenovanje diktatora, predviđeno za slučaj krajnje nužde, pretvorilo u redovnu praksu.²

Rat protiv Jugurte (111.-105.) obnovio je stalni sukob između vitezova i senata u još ogorčenijem obliku. Njime se uspješno okoristio plebejac Gaj Marije, legat vojskovođe Kvinta Cecilija Metela. Uz pomoć vitezova i puka Marije je dobio konzulski položaj za godinu 107. i glavno zapovjedništvo u još neodlučenom ratu. Tijekom rata on je počeo primjenjivati novi način novačenja ljudstva koji je sam bio zamislio, a kojim je bilo omogućeno proleterima da se dragovoljno jave u vojsku i da primaju plaću. Time je stvorena stalna profesionalna vojska s dobro izvježbanim i sposobnim vojnicima koji su služili na dugi rok. Međutim, ta nova vojska bila je više odana uspješnim vojskovođama koji su se proslavili i koji su joj mogli najviše obećati, nego što je marila za onu politiku koja bi koristila državi. Tako je stvoren temelj za postupno povećavanje važnosti izvanrednih zapovjedničkih položaja diktatora i vrhovnih zapovjednika (*imperatores*) i ispunjen osnovni preduvjet za građanske ratove koji će uslijediti u I. st. pr. Kr.³

Svojom osvajačkom politikom Rim je, doduše, stekao neposrednu vlast nad većim dijelom tada poznatog svijeta, ali na kraju je ta politika prouzročila tešku političku krizu koja označava završno razdoblje republikanske povijesti Rima.

Socijalni moment i društvene razlike

Zbog osvajačke politike Rima ratovi postaju sve duži i vode se daleko od Italije. Kako do vojne reforme Gaja Marija Rim nije imao profesionalne vojske, svi su za borbu sposobni muškarci bili vojnici. Zbog dugotrajnih ratova najviše su stradavali sitni zemljoposjednici čija su imanja propadala. Sve je veći broj prezaduženih bivao prisiljen prodati svoju zemlju vlasnicima velikih zemljoposjeda, nastavljajući je obrađivati kao najamna radna snaga. Ali lakoća kojom su se u razdoblju osvajanja po niskim cijenama mogli kupiti robovi, kao i njihovo jeftino uzdržavanje, navelo je vlasnike latifundija i srednjih posjeda da se radije služe robovskom umjesto slobodnom radnom snagom.⁴

Pauperiziranom stanovništvu nije preostajalo drugo nego dokopati se Rima, što je u gradu još više povećavalo i onako silno mnoštvo puka bez ikakvih prihoda. Nakon neuspjeha reformi braće Grakho, plebs, lišen sredstava za

² Apijan, *Rimski građanski ratovi*, prev. B. M. Stevanović, Beograd 1991., I 56; Maškin, n. dj., 201-203, 209-211 i d.

³ Maškin, 179-198; *Historija 2*, 219.

⁴ *Historija 2*, 214.

goli život, sve više stječe naviku da prodaje svoje glasove onome tko najviše nudi. To počinju koristiti marginalni političari željni vlasti koji naslućuju da bi nakon senatske oligarhije mogla nastupiti diktatura kojoj bi oslonac mogao biti narod. Tako se aristokracija dvadeset godina nakon Suline diktature suočila s pravom urotom koja je otvoreno težila obaranju režima, a na čelu te urote bio je Lucije Sergije Katilina. Marijevi nezakoniti konzulati oslanjali su se na puk već prije Suline diktature, a dvadeset godina poslije nje Katilina je na pučane računao za provedbu potpunoga prevrata. Onemogućivši ga da postane konzul, senat ja Katilini oduzeo legalni oslonac i vojnu podršku, bez čega je takav pothvat bio osuđen na propast.⁵

Vjerska kriza grčko-rimskog svijeta

Osim hebrejske, religije svih naroda Sredozemlja bile su politeističke, sinkretizam je bio uobičajena pojava, a na to su utjecali razni čimbenici. U svakoj grčkoj koloniji, primjerice, vjerska praksa se mijenjala i u nju se unosila raznolikost prihvaćanjem lokalnih vjera ili stapanjem s njima. Gradovi koji bi potpali pod prevlast drugih gradova bili su izloženi vjerovanjima vladajućih elemenata. "Mitologija se neprestano mijenjala zbog neograničene pjesničke slobode; a bogovi jednog naroda postajali su heroji kod drugih mijenjajući svoja rodoslovlja."⁶ Kako nije postojao snažan svećenički stalež, nije bilo moguće obuzdavati te izmjene, a opreka između uzvišenog shvaćanja božanstva kakvo je davala filozofija i običnih, često amoralnih, "života" bogova, koje su pjesnici prikazivali kao ljude, bila je suviše velika. Sve je to doprinijelo tome da se umanjila važnost državnih vjera u svijesti obrazovanih ljudi, dok su ratne nesreće znatno uzdrmale utjecaj tradicionalnih bogova na svijest nižih slojeva. Gruba i primitivna vjerska shvaćanja puka prožeta praznovjerenjem i čaranjem izazivala su prezir obrazovanih slojeva. Vjerski osjećaji svjetine našli su oduška i zadovoljenja u uvođenju uzbudljivih i krvavih orgijastičkih novih vjera iz Frigije, Trakije, Cipra i Egipta.⁷

Slično stanje u rimskoj državi imalo je uzrok u izvornim etničkim, kulturnim i vjerskim razlikama između Rimljana i pokorenih naroda koji su ušli u političku zajednicu s Rimom, a održavala ga je gotovo potpuna sloboda misli koju je Rim dopuštao svojim podanicima. Iako su i u Rimu najvezaniji za predaju bili seljaci, postojao je i stav najobrazovanih slojeva koji ne samo što su izražavali

⁵ *App. Bell. civ., II 2, 3*; Maškin, 245-248.

⁶ *Historija 2*, 262.

⁷ *Historija 2*, 262-263.

potpuno nevjerovanje u mitologiju grčkih pjesnika, nego nisu pokazivali nikakvo zanimanje ni za sama vjerovanja, a, na kraju, nisu o njima skoro ništa ni znali.⁸ Kako god datirali helenski utjecaj u Rimu, sigurno je da je on došao dovoljno rano kako bi izmijenio do tada neizgrađenu i nedovoljno utemeljenu rimsku religiju. Bez mitova i antropomorfnih bogova ona se počela mijenjati i prije no što je stekla snažan vlastiti identitet. Upravo je stoga, osim izvanredno konzervativnog kalendara, u povijesno doba od nje malo što preostalo.⁹ "Tako su neki kultovi preživjeli, njihovi su obredi sada bili sasvim mehanički, a obavljali su ih svećenici koji nisu pobuđivali nikakve osjećaje, pa čak nisu postizali ni to da vjernici prate obrede."¹⁰

Stari mitovi i obredi velikim su dijelom postali nerazumljivi i nisu više mogli biti predmetom vjerovanja obrazovanih i kulturnih ljudi. Tome treba dodati da su neki svećenički položaji ostali dugo vremena upražnjeni, kao npr. od II. st. položaj svećenika *rex sacrorum* i od 87. do 11. g. pr. Kr. položaj Jupiterova svećenika *flamen Dialis*. Varon se jadao da rimski bogovi umiru, ali ne od neprijateljske ruke, nego zato što građanima nije stalo do njih.¹¹ Iz svega rečenog jasno se vidi dubina krize tradicionalne religije grčko-rimskog svijeta. No, ljudi nisu prestali vjerovati, već su prestali vjerovati u tradicionalne bogove. Opći je razvoj društvenih i moralnih shvaćanja doveo do promjena i produhovljenja u gledanju i ciljevima vjere. Kod manjeg se broja ljudi težnja za moralnim zakonom zadovoljavala proučavanjem filozofije, ali je polako postajalo jasno da naučavanja stoika ne mogu pružiti poticaje za neku društvenu reformu. Ostatak pučanstva je prihvaćao sinkretističke kultove kao mješavinu sasvim proizvoljno združenih raznorodnih elemenata uglavnom istočnjačkog podrijetla.¹²

Istočnjački utjecaji

Za pojavu carskoga kulta istočnjački utjecaji su najpresudniji čimbenik. Na Istoku su od pojave najstarijih kultura vladari bili božanstva. Velike istočnjačke monarhije bile su autokratske do srži. Monarsi Istoka nisu od svojih podanika trebali zahtijevati da ih smatraju bogovima jer su samim vladarskim položajem

⁸ *Historija 2*, 285; Maškin, 296.

⁹ Milićević, *Rimski kalendar*, 119; *Antički Rim, Panorama jedne civilizacije*, Beograd, Ljubljana 1967., 180.

¹⁰ *Historija 2*, 285.

¹¹ *Historija 2*, 286-287; Milićević, n. dj., 84.

¹² Maškin, 296; *Historija 2*, 286-287.

bili bogovi ili bar nositelji božanskih ovlasti. U Egiptu su faraone tisućama godina smatrali bogovima. I Aleksandar je nakon osvajanja Egipta u Amonovu proročistu u oazi Siva bio pozdravljen kao božji sin, čime je stekao auru božanstva prikladnu shvaćanjima svojih novih podanika. Kad je godine 324. objavio proglas o svojoj deifikaciji zahtijevajući prema perzijskom uzoru proskinezu, to je kod njegovih makedonskih i grčkih pratilaca izazvalo veliko negodovanje. Kad je nakon Aleksandrova osvajanja domaće vladare zamijenila helenistička dinastija, bilo je prirodno da i novi faraoni budu štovani kao bogovi.

Helenistički Istok nakon potpadanja pod rimsku vlast, naviknut na obožavanje živih vladara, ubrzo je počeo iskazivati božanske počasti i Rimljanima na istaknutim položajima. Kao i Aleksandar, i Cezar je bio smatran bogom, a za njime i Antonije kao novi Dioniz.¹³ I obožavanje Cezara u liku zvijezde, sinkretističko vjerovanje astralne prirode, došlo je u Rim s Istoka.¹⁴

TEORIJSKO UTEMELJENJE

Štovanje vladara-bogova kao jedna od temeljnih sastavnica rimskoga carskog kulta jasno je razlučivo kao doprinos Istoka. No, i na Zapadu nalazimo neke oblike odavanja počasti smrtnicima. Grci su svojim sugrađanima odavali počasti za pobjede na svetim igrama u Olimpiji, Delfima, Nemeji i na Istmu, te za munificijencije. Pobjednici su se uz golemo slavlje trijumfalno vraćali kući gdje su im sugrađani podizali i spomenike.

U uskoj rimskoj tradiciji najstarija je divinizacija ona Romulova. Osnivač Rima, prema tradiciji, bio je živ uznesen na nebo i od tada mu se Rimljani mole kao bogu Kvirinu (*Quirinus*). Ostavljajući po strani legende i tradiciju, o Kvirinu i samoj njegovoj osobi ne zna se mnogo, premda je prije uvođenja trijade Jupiter, Junona, Minerva, uz Jupitra i Marsa bio najcjenjenije božanstvo koje je s njima činilo trijadu vrhovnih bogova.¹⁵

I Rimljani su, poput Grka, odavali svojim građanima počast za munificijencije, ali kod zasluga za domovinu u rimskoj koncepciji delegirane vlasti odnos Rimljana bio je bitno drukčiji. Magistrati *cum imperio* imali su vlast (*imperium*) koju su im povjeravali senat i narod.

¹³ H. Kreissig, *Povijest helenizma*, Zagreb 1987., 39-40; Historija 2, 292; Usp. i M. Cazenave, R. Auget, *Ludi carevi, Pokušaj povijene mitoanalize*, Zagreb 1990., 93.

¹⁴ Historija 2, 287.

¹⁵ Plutarh, *Usporedni životopisi*, prev. Z. Dukat, Zagreb 1988., Romul 28; Milićević, n. dj., 108.

Sam je pojam *imperium* u različitom opsegu mogao obuhvatiti vrhovno zapovjedništvo nad vojskom, najvišu građansku vlast, kao i određene vjerske funkcije, poput prava uzimanja auspicija. Magistrati *cum imperio* obnašali su vlast koju su im povjerili senat i narod rimski. Imperij je bio svet, pa je i njegov obnašatelj bio posvećen. Uvreda njega izjednačavala se s uvredom veličine rimskoga naroda. Najviši imperij imao je diktator, što su simbolizirala i dodijeljena mu dvadeset i četiri liktora. Njegovo pravo raspolaganja životom i smrti rimskog građanina, kao i njegova svetost i nepovredivost, približavali su ga božanstvu.

Pučki tribuni kao zaštitnici naroda također su bili sveti i nepovredivi. Raspolagali su pravom veta, što im je omogućavalo da se suprotstave magistratima koji su raspolagali imperijem. *Tribunicia potestas* imala je auru svetosti i toliku snagu da su već i antički pisci, poput Tacita, vidjeli u njoj tajnu carske vlasti.¹⁶

Trenutak najvećeg približavanja božanstvu bio je trijumf. Tada se Rimljanin - pobjednički vojskovođa - po svojim oznakama i po časti koja mu je ukazivana toliko približavao božanstvu da mu je neprekidno trebalo naglašavati kako je samo običan smrtnik.

U okviru klasične rimske misli pozivanje na bogove može se smatrati uobičajenim.¹⁷ Prema Varonovim riječima, korisno je da vrli muževi umišljaju sebi da su rođeni iz krvi bogova, čak i ako to nije točno, jer na taj način ljudsko srce, ojačano vjerom u to nadnaravno podrijetlo, postaje kadro steći više odvažnosti kako bi se usudilo, više snage kako bi djelovalo i više sreće kako bi uspjelo.¹⁸ Ciceron pak tvrdi: "Pristoji se da valjani sluge javnog interesa važe kao da dolaze od bogova, kako rođenjem, tako i zaslugom."¹⁹ U I. st. pr. Kr. dolazi do prave pomame za Venerom, koja je prije toga bila neznatno božanstvo i ne nalazi se u najstarijim tekstovima, a Varon je ubraja u manje važna agrarna božanstva.²⁰ Sula je za svoju zaštitnicu odabrao *Venus Felix* i nadimak *Felix* postavio uz svoje ime. Već je on, koji je određeno vrijeme ratovao na Istoku, u neku ruku težio divinizaciji, ali se nije smatrao sam po sebi božanskim. Pompej je štovao *Venus Victrix*,²¹ dok se Cezar pozivao na *Venus Genitrix* kao na praroditeljicu roda Julijevaca²² od koje je i on vukao podrijetlo,

¹⁶ Tacit, *Anali*, prev. J. Kostović, Zagreb 1970., I 2, III 56; Maškin, 313.

¹⁷ J. C. Fredouille, *Dictionnaire de la Civilisation Romaine*, Larousse, Paris 1968., s.v. *Culte impérial*.

¹⁸ Citirano u "Ludi carevi", 91-92.

¹⁹ Ciceron, *De republica* 91.

²⁰ Varro., *De re rustica* I 1, 6; Milićević, n. dj., 123.

²¹ Milićević, n. dj., 123.

²² Maškin, 216.

pa bi, prema tome, njegovim žilama tekla božanska krv. Očevidno je da oni postupaju upravo onako kako o tome razmišljaju Ciceron i Varon.

Dio su rimske teorijske osnovice carskoga kulta i *genius* i *numen*. Pojam *genius* je prilično teško definirati. Iz korijena riječi (*gen-*) vidljivo je da je genij u svezi s početkom pojedinčeva života, no smatralo se da on postoji i prije rođenja i nakon smrti svakog pojedinca. Genij je božanska srž ljudskoga bića, a ujedno i božanski duh zaštitnik koji živi zajedno s čovjekom, koji ga štuje i zaklinje se njime. Ono što je bio genij oca (*pater familias*) za familiju, u Augustovo doba postat će carev genij za rimsku zajednicu.²³

Rimska religija nije ni poznavala ni trebala neke posebne obrede i molitve kojima bi pratila pokojnika na putu za svijet mrtvih. Duša je, u svijesti Rimljana, kad bi se oslobodila tijela, postajala božanskom. Kult mrtvih tako je imao mnogo dodirnih točaka s kultom bogova. Zato je i bilo moguće da konzervativni Rimljani u jednom relativno kratkom razdoblju prihvate i deifikaciju vlastitih vladara. Apoteoza je poistovjećena s konsekracijom (*consecratio*),²⁴ starim rimskim pojmom posvećivanja, i tako je carski kult već bio pripravljen odnosom Rimljana prema osobama koje su smatrali junacima. Vjerovalo se da su Scipion Afrički, Sula, Pompej i Cezar imali božansku misiju za Rim.²⁵ Principat nije imao samo institucionalne i političke aspekte, već se, osim na ideologiji, velikim dijelom temeljio na mistici, što je i osiguralo njegov nastanak.

U republikansko doba *numen* znači isključivo božansku moć. Kod Varona se poistovjećuje s pojmom *imperium* koji prvenstveno označava vlast nad nekim, to jest moć, a tek sekundarno njene pojavne oblike poput države. Pojavom Carstva pojam *numen* počeo se sve češće rabiti u značenju "božanstvo", koje je konačno i prevladalo.²⁶ Pjesnici Augustova doba počeli su pripisivati *numen* ljudima, poglavito carevima. Od careva prvi je *numen* imao August, a koliko se zna, prvi mu je *numen* dodijelio Vergilije u Georgikama, (I 30).²⁷ Kult posvećen carevu numenu postat će službenim kultom.

Iako je rimska misao bila teoretski bliska dodiru smrtnika s božanskim, ipak su razlike u odnosu na tradicionalne koncepcije Istoka bila vrlo velike. Rimljani

²³ Maškin, 184.

²⁴ Pauly-Wissowa-Kroll, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart 1962., s.v. *Consecratio* 896-902.

²⁵ Fredouille, s.v. *Culte impérial*.

²⁶ Varro., *De lingua latina* VII 85; D. Novaković, *Pojam numen u rimskoj religiji*, Zagreb 1991., 78.

²⁷ Novaković, n. dj., 106.

su se pozivali na bogove, obraćali im se za pomoć ili vukli daleko podrijetlo od njih. Ali ni jednom rimskom konzulu ili diktatoru nije padalo na pamet da se proglasi bogom ili da za sebe traži božanske počasti, osim službeno odobrenih poput trijumfa.

TEORIJA U PRAKSI

Cezar

Već je Sula, koji je određeno vrijeme ratovao na Istoku, u neku ruku težio divinizaciji, ali se nije smatrao sam po sebi božanskim. Još se uvijek zadržavao u okviru klasične rimske misli, gdje se pozivanje na bogove može smatrati normalnim.

Nakon desetljeća nemira, građanskih ratova i proskripcija, velika je većina Rimljana bila spremna prihvatiti i jednoga monarha, samo kako bi nastupio mir. U Cezarovo je vrijeme senatorijalna oligarhija, međutim, bila još suviše jaka. Njoj je manje smetalo eventualno Cezarovo božanstvo od gubitka vlasti. Ništa nije znakovitije od Plutarhových riječi da je Cezaru "njegova želja da bude kralj pribavila najneskriveniju i najubojitiju mržnju."²⁸ Što bi preostalo nekad vladajućim slojevima kad bi se našli blokirani snagom legija, brojnim pukom i vladarom po božanskom pravu?

Cezar je vjerska stremljenja polimorfne svjetine, združenu snagu legija i plebsa i helenistički model monarhije nastojao objediniti u snažnu sintezu, pokušavajući privesti kraju preobražaj antičke kulture što ga je bio započeo Aleksandar, s više ili manje uspjeha nastavili Seleukidi i Lagidi, a kojega će konačni neuspjeh, poraz Marka Antonija kod Akcija 31. g., imati nesagledivih odjeka na daljnji tijek povijesti.²⁹

Nakon pobjede kod Farsala 48. g. Cezar je, progoneći Pompeja, stigao u Egipat gdje je upoznao Kleopatru. Ovo nije bio njegov prvi susret s Istokom. Već je na početku karijere proveo neko vrijeme kod Nikomeda, kralja Bitinije.³⁰ Sad je u drugom svojstvu došao u dodir s istočnjačkim poimanjem božanskog suverena. Kleopatra je bila utjelovljena Izida. U svečanim prilikama pojavljivala

²⁸ *Plut., Caes.* 60.

²⁹ Cazenave, Auger, n. dj., 105.

³⁰ Svetonije, *Dvanaest rimskih careva*, prev. S. Hosu, Zagreb 1956., *Cezar 2.Svet., Caes.* 52; Maškin, 278; L. Vincenti, *Cezar*, Zagreb 1976., 50.

bi se odjevena u Izidinu ili Afroditinu nošnju kao reinkarnirana božica. Kao takvo božansko otjelovljenje otkrivala se Cezaru za vrijeme njihova putovanja Nilom. Promatrajući narod koji se pjevajući okupljao duž obala pozdravljajući svoju "božicu" Cezaru je postajala jasnom poruka. Želi li jednoga dana biti kralj, mora postati bog.

Kad je stigao u Egipat, Cezar je već praktički postao gospodar rimske države. Međutim, od provincija Rima Cezar je smatrao nužnim stvoriti homogenu cjelinu dajući pravo rimskog građanstva svom stanovništvu pod rimskom vlašću. Ali, trebalo je najprije neopozivo učvrstiti svoju vlast, zatim ustanoviti kraljevsku kuću ženeći se Kleopatrom, te, pripajajući tako njezino vladavinsko područje vlastitom kraljevstvu, pridobiti Istok i možda ga proširiti nakon rata s Partima. Nakon pobjede kod Tapsa 46. g. pozvao je Kleopatru u Rim, istodobno poduzevši potrebne mjere kako bi njihov sin bio jednako zakonit i u Rimu i u Aleksandriji. Dao je sagraditi hram i posvetiti ga Veneri Roditeljici (*Venus Genitrix*), i u njemu postaviti Kleopatrin kip.³¹ Od tog se trenutka Cezar približava vlastitoj divinizaciji.

Poistovjećujući se s Luperkom, bogom sveopće plodnosti, dok je Kleopatra istodobno postala i Izida i Venera, Cezar je nametao njihov par kao izvor i stvoritelj života, ovozemaljsko otjelovljenje Zeusa-Amona i Izide-Afrodite.

Kad se u ljeto 45. g. vratio u Rim, nizale su se mjere koje su sve jasnije ocrtavale Cezarovo približavanje božanstvu. Dodijeljen mu je naslov Otac Domovine (*Parens Patriae*), po kojem postaje preutemeljitelj Rima u svojstvu mitskog junaka.³² "Senat je izglasao da mu se kao bogu posvete mnogi hramovi i među njima zajednički hram njemu i Božici blagosti, gdje su se njihovi kipovi rukovali."³³ Na pročelje njegove kuće postavljen je zabat kao oznaka svetog mjesta.³⁴ Proglašen je božanskim (*divus*)³⁵ i odmah je ušao u društvo bogova, a postao je i *synnaos*³⁶ nekoliko glavnih gradskih božanstava.

"On je dopustio da mu se dodijele veće časti nego čovjek smije postići: zlatna stolica u senatu i u sudnici, sveta kola i nosila s njegovim kipom u circenskom ophodu, hramovi, žrtvenici, kipovi pokraj kipova bogova, posebno mjesto za stolom bogova, posebni flamen, posebni razred Faunovih svećenika i napokon da se jedan mjesec u godini nazove njegovim imenom."³⁷

³¹ *App., Bell. civ. II 106; Maškin, 227.*

³² *App., Bell. civ. II 106.*

³³ *Svet., Caes. 81; Plut., Caes. 63, se poziva na Livija.*

³⁴ Bogovi ga nadahnjuju, ali sam nije bog (*deus*).

³⁵ Pratilac nekog božanstva s kojime dijeli hram.

³⁶ *Svet., Caes. 76.*

³⁷ S. Hosu, komentari uz nav. izdanje Svetonija, 331.

Cezar je, dakle, imao svog svećenika još za života, dok su kasniji carevi također dobivali svoje svećenike, ali tek poslije smrti, kad su bili uvršteni među bogove. Prije Cezara bila su dva razreda Faunovih svećenika, Luperaka, a Cezar je bio dodao i treći koji je nosio ime Julijevskog roda (*Iuliales*).³⁸

"Poginuo je u pedeset i šestoj godini života i bio je uvršten među bogove, ali ne samo po objavi onih, koji su to zaključili, nego i po uvjerenju naroda. Za igara naime, koje je odmah iza njegove apoteoze njemu u čast priredio njegov baštinik August, sjala je zvijezda repatica kroz sedam uzastopnih dana, a izlazila je oko jedanaestoga sata. Vjerovalo se, da je to duša Cezara, koji je primljen na nebo. Stoga se na njegovu kipu iznad tjemena nalazi zvijezda."³⁹

Senatskim zaključkom 42. g. priznate su Cezaru sve božanske i ljudske počasti.⁴⁰ Njegova smrt 44. g. bila je kraj jedne vizije koja se održavala od Aleksandrove smrti, ideje o ponovnoj uspostavi njegova raspalog carstva. Kleopatra će pokušati još jednom s Markom Antonijem, u neku ruku Cezarovim ideološkim nasljednikom, ali on nije bio na nivou uloge koja ga je zapala i borba s Oktavijanom bila je samo labudi pjev cesarovske vizije.

Antonije i Cezar

Antonije je pripadao starom plebejskom rodu koji je bio odavno uvršten u senat. Prišao je Cezaru 54. g. i borio se zajedno s njim u Galiji i kod Farsala. Kao konzul 44. g. aktivnije je od ostalih podržavao Cezarove monarhijske težnje. Bio je Cezarov glavni suradnik i vrhovni svećenik Julijevih Luperaka, a kao konzul, nakon Cezarove smrti pobunio je rimski puk.⁴¹ Zahvaljujući svom ugledu i položaju postao je vođa kojeg su podržavali populari.

Antonije je lakoumno išao Cezarovim stopama s mnogo manje dara od pokojnog diktatora. Mogao je shvatiti kakav je bio njegov naum jer su mu pripali Cezarovi spisi.⁴² Kad je iz drugog trijumvirata otpao Lepid, utjecajne sfere što su ih prisvojili dvojica ostalih bile su same po sebi pune značenja. Marku Antoniju pripao je Istok, a Oktavijanu Zapad, dok je Italija trebala ostati neutralna. Sukob između helenističkog kraljevstva i latinskog principata, misterijskih kultova i klasičnih bogova bio je neminovan.⁴³

³⁸ *Svet., Caes. 88.*

³⁹ *Svet., Caes. 84.*

⁴⁰ *App., Bell. civ. III 2.*

⁴¹ *App., Bell. civ. II 125, III 5; Maškin, 290, 293.*

⁴² *Historija 2, 50, 237.*

⁴³ *Plut., Ant. 54.* Prema Plutarhu, Antonije je to i javno proglasio na jednoj svečanosti u Aleksandriji uz ceremonije i slavlje. Maškin, 285.

Antonije je bio sljedbenik Cezarovih nazora o diktaturi i bio je uvjeren da je za upravljanje golemom državom, kao što je bila rimska, nužna željezna ruka. Prvi razlog koji ga je naveo na to da usvoji shvaćanje vladavine koje se kosilo s tradicionalnim rimskim nazorima bio je taj što se on na Istoku nije više nalazio u svakodnevnom odnosu sa senatom i rimskim pukom. Našao se u dodiru s narodima kojima su od davnine upravljali svemoćni vladari na koje su njihovi podanici gledali kao na bogove na zemlji i prema kojima su bili u odnosu koji je neprestano odavao ponizno obožavanje i pokornost.

Međutim, do prave prekretnice u njegovoj politici došlo je zahvaljujući Kleopatri koja ga je navela na hijerogamiju (*hieros gamos*), božanski brak između sebe, poistovjećene s Izidom i Afroditom, i njega, poistovjećenog s Dionisom i Ozirisom. Iz tog se braka rodilo troje djece, uz sina kojeg je Kleopatra već imala s Cezarom. Antonije je, zaokruživši Kleopatrin posjed zemljama koje su pripadale Rimu, u svojoj oporuci odredio kojim će područjima vladati Kleopatrina djeca pod majčinom zaštitom. Ne treba pritom zaboraviti da je Antonije boravio na Istoku kao povjerenik senata i naroda rimskog, kao obnašatelj imperija, zloupotrijebivši pri tome ovlaštenja koja je dobio kao jedan od trijumvira (*tresviri reipublicae constituendae*) od narodne skupštine,⁴⁴ te da je on u stvari dijelio područja koja su pripadala Rimu. Obnašatelj svetosti imperija, veličine rimskog naroda, preobratio se u Dionisa, boga raspojasane raskalašenosti. U tom je trenutku Antonije već bio gospodar polovice rimske države i bio pripravan postati *dominus* čitavog carstva ako pobijedi Oktavijana. Bio je brakom povezan s Kraljicom nad kraljevima, a ona je preko djece koju mu je rodila, bila vladar carstva kome su pridodane rimske provincije i države koje su bile saveznici Rima. To nije bila cezarska zamisao, nego nova složena koncepcija, napola rimska – napola faraonska.⁴⁵

Cezar nije pokazivao veće naklonosti ni prema Istoku, gdje je nastojao pojačati helenizaciju, ni prema Zapadu, gdje je nastojao ubrzati latinizaciju. Prema njegovu shvaćanju, obje su se kulture, grčka i latinska, trebale stopiti u više jedinstvo kod najobrazovanijih staleža, a Rim bi, kao glavni grad, trebao postati veličanstvena metropola u kojoj bi ljudi govorili oba jezika, nakon čega bi se grčka i rimska kultura slile u jedno i na području umjetnosti.⁴⁶

Antoniju "... njegova darežljivost kao i to što vojnicima i prijateljima ništa nije davao škrtom i štedljivom rukom pružilo je sjajan temelj za njegovu rastuću snagu i, kad je postao velik, njegovu je moć podiglo na još više, premda joj je

⁴⁴ Historija 2, 236.

⁴⁵ Historija 2, 235.

⁴⁶ *Plut., Ant.* 4.

snagu i, kad je postao velik, njegovu je moć podiglo na još više, premda joj je smetalo bezbroj drugih mana."⁴⁷ Upravo ovdje počinje razilaženje, jer i Cezaru je raskoš bila sredstvom vladanja, no Antonije se u njoj utapao kao da mu je već pripadala vlast nad svijetom. Poistovjećivao se s božanstvom, ali dok je Cezar bio sin i suprug Venere, Marko Antonije uzima ime Dionisa Darivatelja Radosti i Dobrostivog, raspojasanog boga vina. Oduševljavao se što ga je narod za vrijeme boravka u Ateni poistovjećivao s Bakhom i uživao je slušati kako ga nazivaju novi *Liber Pater*.⁴⁸ Osim toga, Cezar je neke ovlasti sam uzeo, a Antonije je nastupao u ulozi povjerenika naroda Rima. Njegove je postupke Oktavijan sjajno iskoristio da okrene senat i narod protiv njega, pa je u bici kod Akcija Antonijev i Kleopatrin plan zauvijek propao.

Oktavijan i Cezar

Nakon Cezarove smrti ustanovljeno je da je za svoga baštinika predvidio nepoznatog pranećaka Gaja Oktavija kojemu je tajnom oporukom napisanom godine 45. ponudio posinjenje.

Prije no što je 27. g. postao *Augustus*, Oktavijanova politika sastojala se od niza nametnutih i nepredvidivih sukoba. Isprva je on bio neprijatelj i suparnik Antonija koji je ometao izvršavanje navoda Cezarove oporuke. Oktavijanu, koji je bio mlad i bez političkog iskustva, bez magistrature, vojske i novca, Cezarova je oporuka bila jedini argument s kojim bi se mogao uključiti u borbu za vlast. Stoga je za njega od presudne važnosti bilo upravo to da izvrši navode iz oporuke kao oporučni nasljednik i posinak. Bitnu je ulogu u svemu imala i Cezarova apoteoza, jer bi u tom slučaju Oktavijan automatski postao i sin božji (*divi filius*). Zato je i njegova politika bila tako usmjerena.

Sklopivši sporazum sa senatom i ubojicom Cezara Decimom Brutom, krenuo je protiv Antonija koji je proglašen neprijateljem države (*hostis*). Ali, sporazum je bio kratkoga vijeka i, nakon što je sa svojom vojskom ušao u Rim i silom dobio položaj konzula, Oktavijan je zaključio novi sporazum s cezarcima Antonijem i Lepidom, tzv. drugi trijumvirat. Nakon što su *imperia maiora* koja su sebi prisvojili trijumviri zakonski potvrđena,⁴⁹ Oktavijan je odigrao svoju ulogu u proskripcijama te u proglašenju Cezara za božanstvo.⁵⁰

⁴⁷ *Plut., Ant.* 24; Cazenave, Auget, n. dj., 119.

⁴⁸ Maškin, 283.

⁴⁹ *Svet., Aug.* 10; *App., Bell. civ.* IV 2, 3, 5; Maškin, 285.

⁵⁰ Maškin, 282; Ch. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, T, I, d. 1., s.v. *Apotheosis* 323-327, 324 (dalje: *Dict. des antiq.*).

Na mjestu gdje je bila Cezarova pogrebna lomača već nakon kratkog vremena podignut je jedan stup i žrtvenik u čast Cezara,⁵¹ kojega je, moglo bi se slobodno reći, neslužbeno bila divinizirala rimska gomila. Tako je ponikao kult Cezara i prije no što su to službeno proveli trijumviri. Potvrda tome mogla bi se naći i u Svetonijevim navodima.⁵²

Mada je i Ciceron u svome govoru *Pro Marcello* ustvrdio da je Cezar *deo simillimus*, a senat mu podigao spomenik s natpisom "*Caesari semidio*", Cezar nije nikad zatražio da ga za života priznaju bogom. Do njegova službenog proglašenja za božanstvo došlo je tek nakon njegove smrti po želji drugog trijumvirata, što je pokazalo put kojim treba ići onaj koji njemu bude određen za nasljednika.⁵³

Nakon Cezarove apoteoze Oktavijan je priredio igre u njegovu čast za vrijeme kojih je sjala zvijezda repatica,⁵⁴ a na forumu je postavljen njegov kip na čelu kojeg se nalazila zvijezda, kako se može vidjeti na sačuvanom primjerku novca iz toga vremena. Naivna je svjetina u kretanju zvijezde vidjela dokaz da je Cezar primljen među bogove i mnogi su bili sigurni da su ga vidjeli kako se uspinje na nebo.⁵⁵ Zvijezda na čelu Cezarova kipa znak je obožavanja Cezara u liku zvijezde, a vidljiva je i na frontonu hrama koji mu je također bio podignut na forumu. Na njegovu frizu nalazila se posveta *DIVO IVLIO*, što se lijepo može vidjeti na jednom drugom sačuvanom primjerku novca iz nešto kasnijeg vremena.⁵⁶

Jasno je da je upravo Oktavijan u trijumviratu bio onaj kome je Cezarova apoteoza bila u interesu i koji je od toga imao najviše koristi, pa je bio i glavni inicijator. Postao je *divi Julii filius* i time je njegov položaj bio dodatno učvršćen.

Kad je od trijumvirata ostao jedini, iako je ukinuo položaj trijumvira i preuzeo konzulsku čast, Oktavijan je, po vlastitim riječima, ipak imao apsolutnu vlast "*per consensum universorum ... rerum omnium*."⁵⁷ Utvrdivši svoje pravo na Cezarovo materijalno nasljeđe, trebao je odlučiti što će preuzeti od njegovih misli i planova. Oblici uprave rimskog grada-države mogli su biti sačuvani kao uspomena na starinu, ali na čelu države trebao je stajati jedan čovjek, jedini zapovjednik vojske

⁵¹ *Svet., Caes.* 88. "... bio je uvršten među bogove, ali ne samo po objavi onih, koji su to zaključili, nego i po uvjerenju naroda."

⁵² *Historija* 2, 235-236.

⁵³ *Svet., Caes.* 88.

⁵⁴ Ovidije, *Metamorfoze*, prev. T. Maretić, Zagreb 1907., XV 745-750.

⁵⁵ *Dict. des antiq.*, s.v. *Apotheosis*, 324, sl. 386.

⁵⁶ *Res gestae divi Augusti* 34.

⁵⁷ *Tac., Ann.* I 2.

i birokracije i najviši izvor vlasti. Cezar je pronicljivom vidovitošću uočio krajnje potrebe države, ali je potcijenio teškoće na koje će naići ne uzevši u obzir sporost procesa kojom se ljudska priroda prilagođava promjenama. Oktavijan je vodio računa o sudbini svog prethodnika, pa nije uzeo ni titulu kralja ni naslov diktatora i odrekao se magistratura koje su stajale u opreci s običajima. Bio je suglasan s osnovnom postavkom Cezarove politike da stara Republika nije u stanju upravljati imperijem. Cezar je težio za nasljednom monarhijom, ali je Oktavijan shvaćao da je republikanska tradicija još uvijek bila snaga s kojom se moralo računati i stoga je njegova politika bila usmjerena k tome da stvarna vlast ostane u njegovim rukama, a da se tome daje privid ustavnosti.

Oktavijan – August

"Kad nakon samoubojstva Bruta i Kasija, nije više bilo republikanske vojske, kad je Pompej podlegao na Siciliji, a Lepid uklonjen, kada poslije nasilne smrti Antonijeve ni Cezarovoj stranci ne preostane drugi vođa doli August, ovaj se odrekne imena trijumvir, proglasi se konzulom i zadovolji tribunskom vlašću da zaštiti narod. Pošto pridobije za sebe vojnike svojom darežljivošću, narod obiljem žita, svekolike sladošću mira, stade se malo-pomalo uzdizati i sebi prisvajati vlast senata, zakona i magistrata. Nitko mu se nije protivio..."⁵⁸

Ostavši jedini gospodar države, nakon povratka u Italiju nastojao je naglasiti kako su nastupila mirna vremena i otpočeo povratak dobrim običajima staroga Rima. Italiji je bila nužna i duhovna i materijalna obnova nakon dugih ratova na njezinu tlu. Oktavijan je stavio sebi u zadaću da oživi staru religiju i korisnost i prijatnost seoskog života. Jedna od prvih mjera bila je restauriranje starih hramova i posvećivanje novih.⁵⁹ Sastavio je novi spisak članova senata i proveo *census* koji nije provoden četrdeset i dvije godine. Iz senata je isključio preostale političke protivnike i one koji bi se mogli suprotstaviti njegovim planovima, pravdajući to svojom brigom o dostojanstvu senatorskog položaja.⁶⁰ U novom je popisu Oktavijanovo ime stavljeno na prvo mjesto i odatle i njegova titula princepsa. Stavljajući sebe na prvo mjesto, izgledalo je kao da on uspostavlja raniji značaj princepsa senata, stare republikanske počasne titule koja je poslije Sule izgubila svoje značenje.⁶¹

⁵⁸ *Svet., Aug.* 29.

⁵⁹ *Svet., Aug.* 35; Maškin, 312.

⁶⁰ Maškin, 312.

⁶¹ *Tac., Ann.* I 2, 9; *Svet., Aug.* 26, 27.

Oprezniji od Cezara, Oktavijan je promišljeno izabrao naziv kojim će ga oslovljavati, jer mu je bila dobro poznata rimska osjetljivost za ustavne finese i jer je shvatio koliko to opasnosti nosi u sebi. Osnova dvojakog načela novog sustava uprave što ga je bio zamislio bila je da se prihvati sav mehanizam uprave koji je preostao od Republike.⁶² Zadaća mu je bila da svoju osobnu *auctoritas* ispreplete s ustanovama koje bi Rimljane jako podsjećale na Republiku, a kako te ustanove nisu bile jasno ocrtane i krute, mogao ih je vješto prilagoditi. U svakom slučaju, trebala mu je i konzulska i prokonzulska čast koje su mu davale u ruke *imperium*. Ali, za čovjeka koji je namjeravao upravljati državom bez vanjskog izgleda diktature od neprocjenjive je vrijednosti bila puna tribunska vlast. Tacit je u tribunskoj vlasti vidio stvarnu tajnu Oktavijanove svemoći. Principat nije bio ni diktatura, ni kraljevstvo, ni pojačano konzulstvo, nego uvećana tribunska vlast.⁶³

Dana 13. siječnja 27. g. Oktavijan je vratio svoja izvanredna ovlaštenja i proglasio ponovno uspostavljanje stare Republike, izrazivši želju da se povuče u privatni život. Ostavka je bila samo formalna, kao i želje senatora da zadrži vlast koju im je vraćao. Još istoga dana dobio je niz ovlaštenja koja su mu *de facto* osiguravala vrhovnu vlast. Dana 16. siječnja dobio je počasni naziv *Augustus* što znači "uzvišen" (od strane božanstva).⁶⁴ Tako je kao *Imperator Caesar Augustus divi filius*, u stvari, uživao položaj koji zakoni nisu mogli ograničavati, položaj koji su jaki ljudi uzimali u svim vremenima usprkos ustavnim normama. Naslovi koje je dobio, *Augustus* i *Pater Patriae*, imali su vjerski prizvuk, posebno ovaj prvi, a *imperium* i *tribunicia potestas* koje je obnašao omogućavali su mu da u praksi iskaže gotovo božansku prirodu koju su mu i priznavali. Ipak je brižno pazio da ni na koji način ne poremeti taj žar u puku. Spontane želje za njegovom divinizacijom koje su se pojavile u narodu brižno je usmjeravao.⁶⁵ Kako je principat u rimskom životu bio nešto čega nije bilo u prošlosti, uvođenje u državnu vjeru jednog novog elementa bilo je zapravo nužnost. Upravo je zato August osjećao potrebu da se vjera nadopuni novim kultom koji bi imao sveopću privlačnost, iako je njegov opći plan za cijelu državu predviđao da se religija zadrži u drevnim rimskim okvirima, a Italija stekne političku i privrednu prevlast. Naime, Rimsko Carstvo kao svjetska velesila ujedinjavalo je čitav konglomerat jezično, etnički, kulturno i religijski različitih naroda. Carski kult trebao je biti kamen temeljac za Carstvo kao što je stara vjera bila za Republiku.

⁶² Tac., *Ann.* I 2, III 56; Maškin, 313.

⁶³ Svet., *Aug.* 7; Maškin, 312.

⁶⁴ Fredouille, s.v. *Culte impérial*.

⁶⁵ Historija 2, 292.

Na Istoku su Augusta nakon bitke kod Akcija kipari počeli prikazivati kao boga sa zrakastom krunom ili nakovršane kose podvezane trakom ukrašenom draguljima. U Egiptu je princeps u božanstvenosti naslijedio Ptolemejeviće, a praksa započeta na Istoku proširila se po Grčkoj gdje je pozdravljan kao "spasilac" i "donosilac dobrih vijesti".⁶⁶ August je to iskoristio i dopustio taj kult, pridruživši svome imenu ime Božice Rima (*Dea Roma*) čiji su lik od III. st. pr. Kr. stvorili Grci. Nalazimo je na rimsko-kampanijskom kovanu novcu, a njezini su hramovi građeni u Grčkoj i Maloj Aziji od 196. i 195. g. iako se ta božica u Rimu tada još nije štovala.⁶⁷

Na Zapadu je kult također prodirao i u provincijama nije bilo nikakva ograničavanja kulta, ako se Augustovo ime spominjalo zajedno s Božicom Rima. Godine 11. po. Kr. podignut je oltar posvećen Augustu i Romi u Lugdunumu, a nakon toga i monumentalni oltari za Ovostranu Hispaniju i Galiju.⁶⁸

Za područje Italije antički pisci donose proturječne podatke. Tako Kasije Dion navodi da se u Italiji nitko nije usudio iskazivati Augustu božanske počasti za života,⁶⁹ ali bit će ipak točniji Svetonije prema kojemu bi štovanje princepsa kao božanstva bilo strogo zabranjeno samo u Rimu,⁷⁰ dok je u Italiji ipak bilo dozvoljeno. Potvrđuju to i natpisi nađeni u Puteolima, Pompejima, Asiziju, Prenesti i drugdje, iz kojih je vidljivo da je imao i hramove i svećenike još za života.⁷¹ Sigurno je da je dozvolio kult svome geniju, anđelu-čuvaru koji prebiva u svakom čovjeku i kojega je jednako štovao i najskromniji domaćin kao i princeps. Kako je on za državu bio isto što i *pater familias* za familiju, u kućnim kapelama u privatnom kultu bio je štovan i princepsov genij. Jednako je tako u Augustovoj obnovi kapela lara na raskrižjima putova (*lares compitales*) njima bio priključen i genij Augusta kao treći, te su na taj način oni postali augustovski lari (*lares Augusti*).⁷²

Carski je kult bio ostvarivan kao nešto iznad svih narodnih vjera, nešto što je učvršćivalo političku i duhovnu koheziju i osiguravalo vjernost provincija. Smatralo se da je ta nova imperijalna vjera od temeljne važnosti za život države,

⁶⁶ Historija 2, 292.

⁶⁷ *Dict. des antiq.*, s.v. *Apotheosis*, 324.

⁶⁸ Kasije Dion, LI 20.

⁶⁹ Svet., *Aug.* 52.

⁷⁰ *Dict. des antiq.*, s.v. *Apotheosis*, 324.

⁷¹ Svet., *Aug.* 52; *Dict. des antiq.*, s.v. *Apotheosis*, 324; Maškin, 322.

⁷² Maškin, 337-342; Historija 2, 292; S. Perowne, *Rimska mitologija*, Opatija 1986., 133; M. Višić, *Kult muza u evropskoj književnoj tradiciji*, Sarajevo 1989., 92.

odraz čega su i tvrdnje Vergilija i Horacija prema kojima je trajnost Carstva ovisila o vjeri. Kao dio takve politike pjesnicima je u pjesničkoj slobodi bilo dozvoljeno identificirati ga s Apolonom ili Merkurom, pozdravljati ga kao boga ili ga vidjeti kako u društvu bogova pije nektar, iako je u Rimu Augusta bilo zabranjeno štovati kao božanstvo.⁷³ Vergilijev, Horacijev i Propercijev doprinos Augustovoj restauraciji vjerovanja latinskih predaka ostao je ipak više lijepa književnost, a manje konkretan poticaj na povratak starim religioznim vrlinama seljaka čiji grubi rituali odavno nisu mogli zadovoljiti novi sloj građana.⁷⁴ Uvođenje carskoga kulta ne može se doista razumjeti ako se zanemari činjenica da se u Cezarovo vrijeme tradicionalna religija nalazila već posve na zalasku. Stvarajući univerzalni kult cara i Božice Rome August je pokušao obnoviti tradicionalnu rimsku religiju i stare obrede zakonima i opsežnom građevnom djelatnošću. I uza sav napor da spasi vjerovanja svojih latinskih predaka, on u tome nije mogao uspjeti. Kad je prošlo prvo oduševljenje i zanos, obnova starih obreda i božanstava pokazala se kao anakronizam nesposoban za održanje u sukobu sa stvarnošću. Pa i imperijalni kult temeljen na božanskom pravu bio je obrazovanoj eliti samo filozofski simbol. Ipak, za većinu puka važno je kao osnovna istina da car posjeduje ili predstavlja numen koji ga izdiže iznad običnih ljudi. On je bio božanstvo koje se prizivalo u svakodnevnim životnim teškoćama i na čije bi se ime čovjek teško usudio pozvati ili zaklinjati se njime.⁷⁵ Ali, i takvo je gledište zadovoljavalo duhove ljudi samo dok je August živio. Oni su, naime, u njemu mogli vidjeti gotovo čudotvorno biće koje je svijetu darovalo ono što je izgledalo nemoguće i što se nije moglo očekivati ni od jednog običnog čovjeka. Kad je on umro to je vjerovanje u svojoj biti ostalo potpuno politička vjera kojoj je jedini cilj bio osigurati poslušnost podanika državnom poglavaru.

Nakon smrti proglašen je božanskim, a prvi hram koji mu je posvećen kao božanstvu (*divus*) podigla je u Rimu između Palatina i Kapitolija njegova udovica Livija.⁷⁶ Hram što ga je počeo graditi Tiberije posvetio je tek Kaligula.⁷⁷

Augustovim proglašenjem za božanstvo *post mortem* carski je kult definitivno uobličeno u shemi kakva se, s više ili manje izraženim devijacijama pojedinih vladara, održala do Dioklecijanova dominata. Za careva života štuje se njegov genij zajedno s Božicom Rima, a nakon smrti car se pretvara u božanstvo (*apotheosis, consecratio*). Divinizacija *post mortem* postala je pravilom koje je

⁷³ Miličević, n. dj., 119.

⁷⁴ Novaković, n. dj., 32.

⁷⁵ Tac., Ann. I 54; Dict. des antiq., s.v. Apotheosis, 326.

⁷⁶ Svet., Tib. 47, Calig. 21; Dict. des antiq., s.v. Apotheosis, 326.

⁷⁷ Svet., Aug. 62, Tib. 4; Maškin, 330.

nekoliko puta kršeno već za julio-klaudijevske dinastije. Ipak, nesumnjivo je Augustova zasluga širenje po čitavom Carstvu kulta careva diviniziranih poslije smrti.

PRAKSA PRVOG STOLJEĆA

August, Livija i Tiberije

Jedna od glavnih Augustovih osobina u svakom slučaju bila je ta da izabere sebi sposobne suradnike. Uz Agripu, nedvojbeno najvažnije mjesto zauzimala je njegova supruga Livija. Podrijetlom od staroga plemstva, udana vrlo mlada za Tiberija Klaudija Nerona, također aristokratu, rodila mu je sina, budućeg cara Tiberija, i drugog sina, Druza, rođenog tri dana prije njenog vjenčanja s Oktavijanom.⁷⁸

Ovaj brak imao je duboke političke posljedice. Oktavijana je doveo u neposredan dodir s visokim plemstvom Rima i ostacima senatorske stranke. Bila je to istodobna objava pomirljivosti i poziv na novo političko grupiranje. S osobnog gledišta Oktavijan je dobio ženu koja mu je pedeset godina bila pouzdan savjetnik i suradnik, ali je u njegovu obitelj unijela i karakternu crtu Klaudijevaca, sjajne koliko i neodgovorne familije, jedne od najsposobnijih ali i najzloslutnijih među starim familijama Rima.⁷⁹ Antički pisci skandaloznih kronika, pa čak i ozbiljni Tacit iz mržnje prema Tiberiju, nabacuju sumnju ili otvoreno optužuju Liviju za mnoge zločine,⁸⁰ ali i Tacit priznaje da je mnogo učinila u suzbijanju Tiberijeve strogosti.⁸¹ Izgleda da su i suprug i sin podjednako osjećali pomalo straha prema toj ženi,⁸² no njezina je glavna odlika bila hladna i uravnotežena mudrost.⁸³

Držan tijekom duga razdoblja u pričuvi, sad uz visoke počasti guran u prvi plan, sad udaljavan carskom nemilošću, Tiberije je na vlast došao zahvaljujući zatiranju svih Augustovih krvnih potomaka, kojima se on trudio osigurati vladarski položaj, kao i svesrdnom zauzimanju i pomoći svoje majke Livije.

⁷⁸ Svet., Tib. 1, 2.

⁷⁹ Tac., Ann. I 5, 6, 10; Svet., Tib. 22.

⁸⁰ Tac., Ann. V 1.

⁸¹ Svet., Tib. 50.

⁸² Svet., Aug. 84.

⁸³ Tac., Ann. I 3; Svet., Tib. 24.

Bez jasno određena i usvojena principa nasljeđivanja carske vlasti, zakonitost novoga cara bila je vrlo problematična. August se oslanjao na svoju osobnu *auctoritas* i službenu propagandu gurajući u prvi plan onoga tko je bio predviđen za prijestolje putem magistratura, igrama itd. Tako je još za života ustupio dio vlasti Tiberiju i proglasio ga svojim nasljednikom, ali mu nije mogao otvoreno oporučno ostaviti i monarhiju. Mogao ga je samo preporučiti senatu koji je sada opet raspolagao svojim punomoćima.⁸⁴

Stoga, kad je August umro, vijest nije objavljena dok Livija nije poduzela sve potrebne mjere, pa se u isti mah doznalo za njegovu smrt i da je Tiberije proglašen carem.⁸⁵ Augustova apoteoza imala je zadaću dodatno učvrstiti Tiberijev položaj. Ceremonijal primijenjen tom prilikom kasnije je stalno korišten, a senat je dobio pravo proglasiti i priznati novoga boga, iako su kasnije neki carevi to pravo prisvajali za sebe.⁸⁶

Augustov lijes pokriven grimizom nošen je na nosiljci od zlata i slonovače, a povrh njega nalazio se voštani Augustov lik, koji ga je prikazivao kao živa, odjeven u opremu trijumfatora. Na Martovu polju podignuta je višekatna lomača u obliku piramide, s tkaninama, stupovljem i kipovima, ukrašena vijencima. Nakon što je tijelo položeno na vrh, oko lomače su stali svećenici, pa konjanici i na kraju, obični vojnici, a centurioni su je potpalili bakljama. Orazo što je s lomače uzletio na nebo simbolički je trebao odnijeti Augustovu dušu na Olimp.⁸⁷ Dana 17. rujna 14. g. senatskom odlukom ustanovljen je službeni kult u Augustovu čast i bili su prihvaćeni novi obredi s osnutkom bratovštine Augustovih svećenika (*sodales Augustales*). Dvadeset i jednome, izabranima ždrijebom među najuglednijim Rimljanima, bili su dodani Tiberije, Druz, Klaudije i Germanik, koji je postao i prvi Augustov svećenik (*flamen Augustalis*).⁸⁸ Sve je ovo nedvojbeno bilo zamišljeno kao još jedna spona kojom bi se ojačao Tiberijev položaj, nesumnjivo po Livijinom planu. No Tiberije nije htio dijeliti vlast s majkom i sve do njezine smrti njihov stalni sukob obilježava taj period Tiberijeve vladavine. On se bojavao Livije jer je bio svjestan da je na vlast došao zahvaljujući njoj. Kurtoazno odbijajući vlast koju mu je senat nudio on je želio stvoriti utisak da mu je senat i protiv volje naturio monarhiju i da ništa ne duguje svojoj majci.

⁸⁴ Tac., *Ann.* I 5.

⁸⁵ *Dict. des antiq.*, s.v. *Apotheosis*, 325.

⁸⁶ *Cass. Dio.* LVI 34 i d., LXXI 5; *Dict. des antiq.*, s.v. *Apotheosis*, 325.

⁸⁷ Tac., *Ann.* I 54; *Dict. des antiq.*, s.v. *Apotheosis*, 326; G. Clemente, *Guida alla storia Romana*, Milano 1981., 380.

⁸⁸ J. Carcopino, *Rim u razdoblju najvišeg uspona Carstva*, Zagreb 1981., 134.

U njihovu stalnom sukobu oko dijeljenja vlasti nedvojbeno treba vidjeti i neke elemente Livijine težnje za besmrtnošću i za priznanjem njezinih zasluga za državu. No glavni kamen smutnje u njihovim odnosima najvjerojatnije je bio u njezinoj težnji da bude smatrana zajedničkom majkom Cezara i rimskog naroda – novom Venerom.⁸⁹ Stoga je žudjela za naslovom “Majka Domovine”, što joj ga je senat pokušao udijeliti i koji bi joj još za života, pored baštinjenog naslova *Augusta*, donio auru svetosti. Ovo je spriječio Tiberije, koji također nije dozvolio da joj se za života dodijeli ikakva izvanredna čast.⁹⁰ U patrijarhalnom društvu kakvo je bilo rimsko Tiberije, kao glava doma Julijevaca, pod čijim je tutorstvom bila Livija, nije mogao dopustiti da ona nosi veće počasti od njega, koji ih je odlučio redom odbijati. Naslov “Otac Domovine” Tiberije nije htio primiti, iako mu ga je, kako kaže Tacit, narod više puta nudio.⁹¹ Osim toga, kad je jednom zasjecao na vlast i uspio je učvrstiti, u prvom redu zahvaljujući Livijinoj spretnosti i Germanikovoju vjernosti, Tiberiju je bio dovoljan i božanski otac. On je sada, naime, kao i Oktavijan u svoje vrijeme, bio *divi filius*, i nije mu trebala i božanska mati. Tako je i njezinu apoteozu nakon smrti zabranio navodeći da je sama tako odredila, njezinu oporuku proglasio je nevažećom, a na pogreb nije došao, iako je nekoliko dana održavao dojam da će to učiniti.⁹² Suprotno svim očekivanjima, posmrtni govor u njezinu čast održao je Kaligula. Livija je na kraju divinizirana tek u Klaudijevo doba.

Tiberije, kao nastavljatelj augustovske koncepcije vlasti, još je dosljednije od svog prethodnika odbijao sve pretjerane časti. Savjesno slijedeći njegove upute najodlučnije je odbijao pokušaje da ga smatraju božanskim. Jednom prilikom izjavio je: “Moram priznati da sam smrtnan.”⁹³ “Zabranio je, da se za njega posvećuju hramovi, flameni i svećenici, a i kipovi su se njegovi i poprsja mogli postavljati samo s njegovim dopuštanjem, a dopuštao je to samo pod uvjetom, da se ne postavljaju među kipove bogova, nego da služe samo za ukras hramova.” “Pa i ime “August”, premda ga je pravno baštinito, stavljao je samo u pismima stranim kraljevima i vladarima.”⁹⁴

Već 15. g. Tiberije je dao novo tumačenje starom zakonu o uvredi veličanstva. Najprije su za uvredu optuživani oni čiji su postupci ili riječi vrijeđali uspomenu na Augusta, ali su uskoro pod taj zakon počele potpadati i sve opaske na

⁸⁹ *Svet., Tib.* 50.

⁹⁰ Tac., *Ann.* I 72.

⁹¹ *Svet., Tib.* 51.

⁹² Perowne, n. dj., 133.

⁹³ *Svet., Tib.* 26.

⁹⁴ *Svet., Tib.* 58; Tac., *Ann.* I 72; Maškin, 353.

račun Tiberija.⁹⁵ Iako je doista čvrsto vjerovao da car treba vladati u suradnji sa senatom, prisiljen spletom okolnosti vladao je kao tiranin, no ta se tiranija vršila samo protiv manjine koja je spletkarila. Tiberije ničim nije nastojao naštetiti prerogativima senata.⁹⁶ Unatoč tome, stekao je glas pokvarena i krvoločna starca, najvjerojatnije posve izmišljen, a širi ga osobito Tacit koji govori o sramoti njegovih "zločinstava i razbludnosti".⁹⁷ Iako su odnosi između njega i senata, suprotno njegovim prvobitnim namjerama, često bili napeti i neuspješni, oni nikada nisu uzeli dramatičan obrat kakav će uskoro obilježiti Kaligulinu i poslije Neronovu vladavinu.

Po Svetonijevim riječima, prema bogovima i vjerskim obvezama Tiberije je bio prilično nemaran zato što je bio odan astrologiji, te uvjeren da svime vlada sudbina.⁹⁸ Nakon njegove smrti, vojnici su ga donijeli u Rim, gdje je svečano spaljen i sahranjen o državnom trošku.⁹⁹ No, dodatna velika počast da nakon smrti bude proglašen za boga nije mu ukazana.¹⁰⁰

Pregled do kraja dinastije

I Kaligula je u početku pristao da mu ovlaštenja određuje senat i prihvatio je njegovu suradnju, ali se onda počeo sve više priklanjati božanskom apsolutizmu, dovevši ga do krajnosti. To je uradio uslijed trzavica u vlastitoj obitelji i pod pritiskom zavjera što su se protiv njega kovale, a djelovala je na njega i spoznaja o izdajničkoj ulozi koju je odigrao senat u krizama u doba Tiberijeve vladavine. Svoju je samovolju doveo do takvih krajnosti da se neki njegovi postupci mogu protumačiti samo duševnom rastrojenošću.¹⁰¹

Kaligula nakon smrti nije bio diviniziran.¹⁰² Tako je on istovremeno i prvi vladar koji je bio božanstvo za života, a nakon smrti nije uvršten među bogove, iako je za života imao i svoj svećenički red, a njegov je svećenik bio i budući car Klaudije.¹⁰³

⁹⁵ Maškin, 350, 353.

⁹⁶ Tac., Ann. IV 29, 30, 57; Svet., Tib. 44, 51.

⁹⁷ Svet., Tib. 69.

⁹⁸ Svet., Tib. 75.

⁹⁹ D. Novaković, predgovor djelu Seneka, *Pretvorba božanskog Klaudija u tikvu*, prev. D. Novaković, Zagreb 1986., 7.

¹⁰⁰ Maškin, 354-355.

¹⁰¹ D. Novaković, predgovor, 7.

¹⁰² Svet., Clau. 9.

¹⁰³ Svet., Clau. 11.

Izgleda da je i Klaudije iskreno želio da se ponovno vrate uvjeti koji su vladali u kasnom razdoblju Augustove vladavine. Čim je učvrstio vlast, on se "... pobrinuo da iskaže dužno štovanje svojim precima; tako nijednu zakletvu nije smatrao svetijom i ni jednu nije češće upotrebljavao od zakletve Augustom. Za baku se Liviju pobrinuo da joj se priznaju božanske počasti i za ophoda u Cirku odrede kola s upregnutim slonovima, slična Augustovim kolima; roditeljima je priredio javne posmrtno svečanosti, osim toga svome ocu circenske igre svake godine na njegov rođendan, a majci kola na dva kotača, na kojima se njezina slika vozila u Cirku, i nadimak "Augusta", što ga je za života odbila." "Ni Marka Antonija nije zaboravio počastiti i sa zahvalnošću ga spominjati, izjavivši jednom u proglasu, da toliko upornije traži da se slavi rođendan njegova oca Druza, što je to ujedno rođendan njegova djeda Antonija. Tiberiju je dao dovršiti mramorni slavoluk pokraj Pompejeva kazališta, koji mu je nekoć senat doduše odobrio, ali je ostao nedovršen. Iako je sve Gajeve odredbe poništio, ipak je zabranio, da se dan njegova umorstva uvrsti među praznike, premda je to bio početak njegove vlade."¹⁰⁴

Klaudije je, kad se radilo o njegovim odlikovanjima, bio umjeren i skroman. Odbio je ime "Imperator" i sve pretjerane počasti.¹⁰⁵ Međutim, razvoj događaja je na kraju i njega otjerao u autokraciju.

Njegova se smrt prikrivala dok se nije potpuno uredilo pitanje nasljednika. Prema Tacitu, njegovo je tijelo već bilo zamotano u pokrivače dok su u senatu konzuli i svećenici prizivali svečane zavjete za carevo zdravlje. "... dotle se stvari udešavahu tako da se Neronu osigura prijestol."¹⁰⁶ Za to je vrijeme Agripina u javnost često puštala vijest da careva bolest kreće nabolje kako bi vojnici ostali mirni dok ne nastupi trenutak koji su označili astrolozi.¹⁰⁷

Klaudije je sahranjen sa svim carskim sjajem i uvršten među bogove. Tako je po treći put primijenjena ista taktika da bi se osigurala vlast nasljedniku s upitnim položajem."Klaudiju odrediše božanske počasti, a njegov pogreb obaviše s istim sjajem kao božanskog Augusta; jer se Agripina, što se tiče raskoši, takmila s prababom svojom Livijom. Uza sve to, ne pročita se oporuka, da ne bi grdna nepravda što je sin suprotstavljen pastorku uzbunila duhove u narodu."¹⁰⁸ Klaudijevo poštivanje je Neron zanemario i napokon ukinuo, ali

¹⁰⁴ Svet., Clau. 12.

¹⁰⁵ Tac., Ann. XII 68.

¹⁰⁶ Tac., Ann. XII 68; Svet., Clau. 45.

¹⁰⁷ Tac., Ann. XII 69.

¹⁰⁸ Svet., Clau. 45.

ga je kasnije ponovno uveo Vespazijan.¹⁰⁹ Agripini, koja je žudjela za vlašću, pored ostalih časti dodijeljeno je i dostojanstvo Klaudijeve svećenice.¹¹⁰

Posljednji član julio-klaudijevske dinastije, Neron, kojemu je njegov učitelj Seneka pokušao ucijepiti divljenje prema Augustu, najprije je pao pod utjecaj svoje majke i oslobođenika Palanta, a kasnije su ga sve više počeli privlačiti Antonije i Kaligula kao uzori. Vladavinu je započeo priredivši zajedno s Agripinom Klaudiju veličanstven pogreb i proglasivši ga bogom.¹¹¹

Seneka je u pogledu na religiju, a u sklopu toga i na carski kult, nesumnjivo morao na Nerona izvršiti veliki utjecaj. Njegov, pak, odnos prema kultu deificiranih careva jasno je vidljiv u djelu *Apokolokinthosis*, ili, kako se općenito prevodi, "Pretvorba božanskog Klaudija u tikvu." Iz spomenutog se djela, usprkos raspravama koje traju i danas, jasno razlučuje da je tekst prvobitno bio upućen krugu obaviještenih i književno obrazovanih visokodostojanstvenika i dvorskih namještenika i funkcionera. Pretpostavka o prvotnoj upućenosti teksta na klaudijevsko-neronovsku dvorsku kamarilu vrlo dobro se nadopunjuje s dokazanom namjenom teksta za usmenu izvedbu. U neslužbenom ocrnjivanju službeno deificiranog careva prethodnika tekst je nesumnjivo mogao imati opipljive političke koristi za Nerona. Bitniji je, međutim, zbog toga što je savršen indikator odnosa viših krugova prema samome kultu.¹¹²

Oslobodivši se obuzdavajućih utjecaja, Neron je počeo voditi raskalašen život kakav je izazivao osude vladajućih krugova, koji su ipak manifestirali izvanjsko hinjeno poštovanje. Zauzet svojim artističkim pokušajima, Neron je posvećivao premalo pažnje upravljanju Carstvom. U Rimu je bilo mnogo nezadovoljnih, a u provincijama je rastao proturimski pokret. Protiv Nerona su ustali pretorijanci i to je bio kraj julio-klaudijevske dinastije čiji je glavni oslonac bila vojska. Vojska ju je i svrgnula s prijestolja.¹¹³

Kaligulini i Neronovi nazori

Kaligula je bio prvi u isprekidanom nizu rimskih careva koji su zahtijevali božanske počasti još za života. Njegovo je ponašanje bilo doslovno

¹⁰⁹ Tac., Ann. XIII 2.

¹¹⁰ Svet., Ner. 9; Tac., Ann. XIII 2, 3; Maškin, 360-361.

¹¹¹ Seneka, Pretvorba, predgovor 22.

¹¹² Maškin, 364.

¹¹³ Svet., Kalig. 30.

prevratničko, i u vrijeme Augustova principata, ili čak još za vladavine Tiberija, bilo bi nezamislivo.

Kaligulinu težnju za popularnošću senat je osjećao kao prijetnju svojim interesima, budući da je ona pružala Caru moguće oružje da se oslobodi utjecaja senata. Uostalom, uskoro je Kaligula odbacio masku i u govoru u Tiberijevu korist otvoreno optužio senatore za sva zlodjela počinjena za vlade njegova prethodnika.¹¹⁴ Senat je uzvratio urotama i otada je kompromis između senata i Cara, politički gledano, postao nemoguć.

Svojim je podrijetlom Kaligula bio prirodni nasljednik istočnjačke koncepcije vlasti, nespojive s augustovskim i senatorskim shvaćanjima. Odnos prema Istoku naslijedio je po ocu Germaniku, a još više po svojoj baki Antoniji, rođenoj kćeri Marka Antonija, koja je bila jako vezana za Egipat gdje je imala i velike posjede, a kod koje je Kaligula proveo veći dio djetinjstva i rane mladosti.¹¹⁵

U ideji vlasti, kako ju je on zamišljao, car je bio božanstvo, te stoga Kaligula nije oklijevao narediti da ga zovu *deus*, ne više samo *divus*, i to još za života. Bio je vezan za Istok, i nije slučajno da je za vrijeme njegove vladavine bila ukinuta zabrana Izidina kulta, što ju je bio proglasio Tiberije, i da je za njegove potrebe obnovljeno jedno svetište.¹¹⁶ Budući da je Izidin kult osobito vezan uz monarhijska nastojanja,¹¹⁷ navedeno je vrlo bitna oznaka Kaligulinih težnji. I Svetonije donosi epizodu kad je umalo došlo do toga da se Kaligula proglasi kraljem.¹¹⁸

Mjesto što ga Kaliguline sestre zauzimaju za njegovim stolom¹¹⁹ ukazuje na njihov položaj žena utjelovljenog boga.¹²⁰ Očigledno upravo u kontekstu božanskog incesta Izide s vlastitim bratom, rodoskrvuća faraonske tradicije što su je preuzeli Ptolemejevići, treba shvatiti povlaštene odnose što ih je Kaligula imao sa svojom sestrom Druzilom.¹²¹ "Kad je bio bolestan, postavio ju je čak baštinicom svoga imanja i vlasti." Kad je umrla "nikada se kasnije ni u kakvoj stvari, pa ni u narodnoj skupštini ili pred vojnicima nije kleo drugačije

¹¹⁴ Svet., Kalig. 10, 24.

¹¹⁵ Svet., Kalig. 22.

¹¹⁶ Cazenave, Auget, n. dj., 151.

¹¹⁷ Svet., Kalig. 22.

¹¹⁸ Svet., Kalig. 24.

¹¹⁹ Cazenave, Auget, n. dj., 155.

¹²⁰ Svet., Kalig. 24; Cazenave, Auget, n. dj., 152.

¹²¹ Svet., Kalig. 24.

nego Druzilinim božanstvom.”¹²² Naime, njoj su posmrtno bile iskazane božanske počasti, a zakleo se da ju je vidio kako uzlazi na nebo nadglednik Apijeve ceste Livije Geminije.¹²³ Pravo značenje zavještanja Carstva Druzili jest, gledano iz egipatske perspektive, u tome da bi ona bila po svemu zakonita kraljica i oličenje Izide, neka nova Kleopatra.

Sa strogo objektivnog historijskog gledišta, nemoguće je utvrditi je li incest bio doista konzumiran. Prihvati li se takva hipoteza, zamijenivši pritom rimske smjernice egipatskima, postaje očigledno kako su, po uzoru na čitavu dinastiju Lagida i desetke faraona prije njih, Kaligula i Druzila samo potvrđivali objavu božanskog para.¹²⁴ Kaligula ne samo što je sebe izjednačavao s božanstvom, nego je omalovažavao, obezvrjeđivao i, uvjetno rečeno, izvrgavao ruglu tradicionalne rimske bogove, zahtijevajući, kako nam to prenosi Svetonije, da se njihovim kipovima poskidaju glave kako bi on umjesto istih mogao postaviti svoju.¹²⁵

Rimski pisci negoduju protiv toga što je Kaligula zahtijevao proskinezu i cjelivanje stopala.¹²⁶ Međutim, iz perspektive istočnjačkih monarhija i njihova mističnog okvira, ono što se rimskim piscima činilo toliko nedostojnim, bio je posve normalan čin i pradjedovski običaj. Jedan od glavnih Aleksandrovih postupaka nakon osvajanja Perzije bio je upravo usvajanje tog ceremonijala, što mu je kod njegovih ljudi štetilo upravo kao i Kaliguli kod njegovih.¹²⁷

Ono što u Kaligulinom slučaju neposredno izlazi na vidjelo jest upravo njegov pokušaj uspostavljanja monarhije istočnjačkog tipa uz istodobno razaranje Augustova djela. Uvjeren u egipatski uzor toliko da je svoju sestru-suprugu uvrstio među božanstva, Kaligula nije prestajao isticati da između cara i drugih ne može biti nikakve zajedničke mjere.

Kaligulin nećak Neron pokazivao je prilično divljenje prema svom ujaku.¹²⁸ Pravi početak njegove vladavine predstavlja, u stvari, umorstvo njegove majke Agripine 59. g. Kad je konačno doista počeo vladati Carstvom, Neron je ponovo, kao nešto sasvim prirodno, prihvatio kraljevsku koncepciju vladanja. Po Svetonijevim riječima, sve je vjerske obrede prezirao, osim kulta Sirske

¹²² Sen., *Apokolokinthosis* 1, 2; 1, 3.

¹²³ Cazenave, Auget, n. dj., 156.

¹²⁴ Svet., *Kalig.* 22.

¹²⁵ Cazenave, Auget, n. dj., 157.

¹²⁶ Plut., *Aleks.* 54.

¹²⁷ Svet., *Ner.* 30.

¹²⁸ Svet., *Ner.* 30.

božice.¹²⁹ Sve upućuje na to da se radilo o Astarti, koja se u sinkretizmu toga vremena stopila s Ištar, Kibelom, Afroditom iz Biblosa, Venerom Roditeljicom, te ubrzo i s Izidom.¹³⁰

Roditi se kao Neron, o izlasku sunca,¹³¹ simbolički je značilo postati ravnim tom sunčevom božanstvu i biti njegov predstavnik na zemlji. U takvim će okolnostima i stupanje na prijestolje biti isto tako simbolički znak novoga dana. “Oličenje sunca na ovome svijetu, samim tim posvećeni kralj, vjernik Božice i androgin svom svojom dušom, Neron bezuvjetno zrcali nešto od mita o Hermafroditu – biću izvedenom iz Božice ljubavi, ali i iz lika Hermesa, mističnog vodiča duša, koji se tada već poistovjećuje s egipatskim bogom Tothom...”¹³²

“U Nerona je bila upravo strastvena želja za neumrlošću i vječnom slavom, ali je nepromišljeno išao za njom. Tako je na primjer mnogim stvarima i mjestima oduzeo stari naziv i dao im novi po svom imenu; također je mjesec april nazvao “Neronej”, a naumio je i Rim nazvati “Neropolis”.¹³³

Do Neronova uklanjanja doveli su isti razlozi kao i do smaknuća Kaligule, i njegovom je smrću započelo krvavo razdoblje surovih borbi. Da se ponovno postave Neronova poprsja i kipovi dopustio je car Oton koji je svrgnuo Neronova nasljednika Galbu,¹³⁴ a pogrebnu svečanost, uz sudjelovanje svih državnih svećenika, Neronu je priredio Otonov nasljednik Vitelije.¹³⁵

Odnos stanovništva prema carskom kultu

Carski kult, sam njegov nastanak kao i njegove manifestacije, složena su pojava. Kako je dobro znano, kult se tijekom vremena mijenjao, bolje rečeno razvijao,

¹²⁹ “To je starobabilonska božica Ištar, koja se u Siriji poštovala kao Astarta; zaštitnica astrologa, kao planet Venera izjednačena s grčkom Afroditom, pa s majkom bogova Kibelom itd. Mnogi su kušali svoj zabranjeni kult uvesti u Rim pod plaštem kulta božice Kibebe. U Rimu su je poštovali slobodnjaci i robovi, a kasnije činovnici i carevi iz Sirije, te je u kasnije carsko doba bila najznatnije božanstvo.”, S. Hosu, bilješke uz nav. izdanje Svetonija, 356.

¹³⁰ Svet., *Ner.* 6.

¹³¹ Cazenave, Auget, n. dj., 191.

¹³² Svet., *Ner.* 55.

¹³³ Svet., *Oton* 7.

¹³⁴ Svet., *Vitel.* 11.

¹³⁵ Clemente, *Guida alla storia Romana*, 380; Fredouille, s.v. *Culte impérial*; J. M. Eugel, *L'Empire Romain*, Paris 1973., 9.

stoga bi i njegove manifestacije trebalo proučavati u svjetlosti njihove kronologije. Jednako tako treba voditi računa i o činjenici da je sama gospodarska i socijalna slojevitost društva antičkog svijeta morala igrati vrlo veliku ulogu u odnosu spram kulta i njegova prihvaćanja, ravnodušnosti prema njemu, pa i negiranja. Jedan od primjera koji odlično oslikava tu situaciju jest i činjenica da su u kolegijima sevira augustala (*sexviri augustales*) glavnu ulogu igrali bogati oslobođenici i njihovi potomci, koji su na taj način pokušavali riješiti problem svoga niskog podrijetla i podići svoj ugled i status u društvu.

Pojednostavljeno je i neispravno problem promatrati kroz dva ekstrema, da su ljudi doista vjerovali da je car bog ili, kao drugu krajnost, da on to nije, bilo za života, ili nakon smrti. U vrijeme julio-klaudijevske dinastije, a u Augustovo doba sigurno, najveći je dio neobrazovanih ili naivnih doista vjerovao da car posjeduje *numen* koji ga uzdiže iznad običnih smrtnika. U svakom slučaju, ne bi trebalo miješati oficijelni kult nakon Augustove smrti sa štovanjem Augustova genija. Njegova osoba zračila je karizmom u tolikoj mjeri da nije imao potrebe ni uvoditi niti zahtijevati kult vlastite osobe. On je jednostavno iskoristio svoju karizmu, te kult koji se pojavio na Istoku i počeo širiti Carstvom ugradio u svoju politiku. Kult štovanja njegova genija nije bio službeni ili pak nametnuti kult, barem ne onako kako je ustanovljen nakon Augustove smrti. Narod je dragovoljno prihvatio štovanje njegova genija i to u tolikoj mjeri da se ponekad August čak morao i braniti od prekomjerna žara u puku. On je taj kult polako i brižno usmjeravao i usklađivao sa svojom politikom vjerske obnove i izgradnje novog političkog sustava. Radio je to nenametljivo, ostajući u sjeni.¹³⁶

Dok je u Augustovo doba lakovjerna svjetina vjerovala da nebom u obliku zvijezde repatice prati kretanje boga Cezara, Oca Domovine i potomka Venere,¹³⁷ a u Augustu gledala gotovo natprirodno biće, već od Tiberijeva vremena možda bi najispravnije bilo govoriti o jednom obliku "mistike carske vlasti." Prema R. Etienneu, iako su August i Tiberije prigovarali nekim manifestacijama carskog kulta, smatrajući ih nepriličnim i opasnim, ostaje na snazi činjenica da je stanovništvo provincija vjerovalo u određene božanske simbole.¹³⁸

Obrazovnijim i kulturnim krugovima, prvenstveno u Rimu i Italiji, carski je kult bio samo filozofski simbol, nešto što je imalo državotvornu duhovnu

¹³⁶ *Svet.*, *Caes.* 88; *Ovid.*, *Metamorf.* XV 745-750.

¹³⁷ R. Etienne, *Le culte impérial dans la péninsule ibérique d'Auguste à Dioclétien*, Paris 1958., 374-375; Novaković, *Numen*, 32.

¹³⁸ *Historija* 2, 292.

vrijednost, ali ne i religijsku. Bio je, naprotiv, i ne mali broj onih kojima je kult bio samo formalno iskazivanje političke lojalnosti. Oni su sudjelovali u održavanju kulta samo zato što su smatrali da će od toga imati koristi ili zato što su morali. Primjer takva odnosa i izrugivanja spram kulta nalazimo u Senekinu djelu "Pretvorba božanskog Klaudija u tikvu" gdje se apoteoza cara Klaudija ismijava, ali tamo nisu pošteđeni ni drugi bogovi. Iz samoga je djela očigledan i stav i odnos autora prema deifikaciji nakon smrti, a nije teško naslutiti i odnos prema istome onoga kruga ljudi kojem je djelo bilo namijenjeno.

Ostatak je stanovništva prihvaćao sinkretističke kultove istočnjačkog podrijetla. Naime, nova imperijalna vjera ničim nije poticala unutrašnji život i svijest širih slojeva upravo kao ni "prisilno" vraćanje tradicionalnim italskim bogovima, te je stoga ostavljala duhovnu prazninu u ljudima, koju su oni jače no ikada pokušavali ispuniti novim vjerama s Istoka.¹³⁹ Upravo je zato nakon Augustove smrti nova imperijalna vjera postala ono što je u stvari i bila od samog početka, čisto politička vjera s određenim političkim ciljem, polako i pažljivo građena od svog "stvaraoca", ali koja je njegovom smrću izgubila i svoj temelj.

Govoreći o carskom kultu treba imati u vidu i činjenicu da se Rimsko Carstvo rasprostiralo preko skoro cijelog, tada poznatog, svijeta i okupljalo etnički, kulturno i vjerski različite narode. Iz toga nužno proizlazi i razlika u odnosu spram kulta između Istoka i Zapada, pri čemu Rim i Italija opet predstavljaju zaseban dio.

Na Istoku, gdje je tradicija *Deae Romae* već bila jaka, carski kult, u svakom slučaju, nije započeo kao izraz političke vjernosti. To je i razumljivo s obzirom na duboko ukorijenjene tradicije.

Na Zapadu kult *diva*, božanstva (*divus*) nije bio odmah prihvaćen, pa se nije rasprostranio prije Vespazijanove vladavine, na primjer u senatskim provincijama Narbonskoj Galiji, Betiki i Prokonzulskoj Africi. Kult Rima zahvatio je sve provincije tek u Hadrijanovo doba.¹⁴⁰ Razloge treba tražiti u tome što na Zapadu ljudi nisu ozbiljno marili za službeni kult jer su ih više privlačila stara božanstva. Neka su od njih zadržala stare nazive i bogoslužja, dok se kod nekih to i izmijenilo zbog stapanja s drugim bogovima i kultovima. Ipak, ta vjernost domaćim kultovima nije bila neograničena. Većina lokalnih bogova i božica vremenom je dobila epitet *augustus* ili *augusta*. Oni su tako dobivali veći autoritet, a da im se pri tome nije mijenjalo izvorno značenje.

¹³⁹ Etienne, *Le culte impérial*, 374.

¹⁴⁰ *Historija* 2, 326.

Tako se, u stvari, ujedinio čitav panteon u veličanju carskog božanstva, te je na taj način u carsko doba hram posvećen carskom kultu postao jedino istinsko vjersko središte gradova. Tako je carstvo preobrazilo shvaćanje podaničke vjernosti na taj način što ju je usredotočilo na caru – Jedinom Augustu. Car je tako stekao pravo na svako svojstvo, stvarno ili idealno. Tek kasnije, u jednom razvoju vrhunac kojeg je III. stoljeće, osobe polako ustupaju mjesto institucijama, pa je bezlični suverenitet našao svoj izraz u trostrukom pojmu Rim, Divi i Augusti. Predmet šovanja postala je država, pa je tako politička lojalnost stekla prednost pred mističnim žarom.¹⁴¹

CARSKI KULT U HRVATSKOJ

Carski kult i spomenici u Hrvatskoj

Već od stvaranja provincije Rimljani su nastojali Ilirik povezati s Rimom i Italijom, ne samo putem vojne okupacije nego i duhovnim vezama. Među najjačima je bio kult Augusta i Božice Rome. Poseban kolegij sevira (*collegium Seviri Augustales*) ili Augustala, koji je nakon Augustove smrti njegovao njegov, i kasnije općenito carski kult, dao je značajan doprinos romanizaciji u gradskim sredinama.

Kipovi, poprsja i portreti

Područje današnje Republike Hrvatske tek je po ugušenju ustanka Delmata i Panonaca 9. g. zaista i čitavo potpalo pod rimsku vlast. U rano carsko doba područje Hrvatske bilo je podijeljeno na više administrativnih jedinica. Tako je Istra pripadala X. regiji Italije, sjeverni dijelovi zemlje do rimske državne granice na Dunavu provinciji Panoniji, a obala sa zaledem tvorila je dio provincije Dalmacije. Ni u etničkom pogledu ovo područje nije bilo jedinstveno, a mnoge su se regije nalazile izvan utvrđenih pravaca kojima se odvijala trgovina, promet i kretale legije, tako da su tamo mnogo sporije i teže prodirale tekovine antičke civilizacije. Upravo to je razlog što je područje Hrvatske bilo neravnomjerno podvrgnuto kulturnim utjecajima antike i nejednako romanizirano.

¹⁴¹ N. Cambi, *Antički portret u Hrvatskoj*, Zagreb 1991., 7, 11; M. Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981., 149; isti, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1979., 24-28, 209; G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatia* (mit einem Beitrag von A. Mócsy), Budapest 1965., 103; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969., 223; A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb 1989., 51-53.

Za širenje antičke grčko-rimske kulture važnu ulogu imale su i različite gospodarske i društvene prilike na navedenim područjima. Portret je prvenstveno fenomen urbanih ambijenata i zato najveći broj kvalitetnih portreta potječe upravo iz velikih antičkih gradova na obali kao što su Pola, Jader, Salona, Naron, i drugi. Ne treba pritom zaboraviti da su ti dijelovi naše zemlje prvi i veoma rano ušli u dodir s grčko-rimskim svijetom i da su tu najprije osnovane rimske kolonije. Neke, kao Pola, Jader i Salona, još u Cezarovo doba ili neposredno nakon njega.¹⁴²

Budući da je službeni carski portret bio najjače sredstvo carske propagande, upravo je stoga portretnih statua moralo biti mnogo, osobito u onim krajevima koji su ranije romanizirani, a slična je situacija morala biti i u grčkim kolonijama, osobito u Isi, u koju se dosta rano infiltriraju rimski trgovci. Razloge tome što nisu očuvane u većem broju treba tražiti u pretpostavci da su tijekom stoljeća uništene.¹⁴³ Međutim, poznato je i to da je značajan dio fonda našeg kulturnog blaga stoljećima otuđivan i da kao velika, ne samo umjetnička, vrijednost krasi mnoge privatne kolekcije umjetnina i velike europske muzeje.

Službene portrete obično su naručivali municipiji ili kolonije nakon odluka gradske uprave, ili bogatiji građani svojim novcem, želeći se dodvoriti caru. Isključivi je cilj njihova postavljanja bio izražavanje podaničke odanosti i počasti caru i njegovoj obitelji.¹⁴⁴

Portret Oktavijana izvađen iz mora kod Osora pripada rijetkom akcijskom tipu, iz perioda između 30. i 20. g. pr. Kr. Jako je oštećen, ali u usporedbi s drugim portretima istog tipa spada među najbolje primjerke. Nedvojbeno je glava bila ukomponirana u kip u togi, što se zaključuje po nasadu za uglavljanje portreta u tijelo kipa i činjenici da ima glavu zastrtu velom (*velatio capitis*), prekinutim u visini vrata, a koji se morao nastavljati i na trupu. Po velu trebalo bi zaključiti da je Oktavijan bio prikazan kao svećenik.¹⁴⁵

Već u onom trenutku kad je preuzeo cjelokupnu vlast u državi i od senata dobio naziv *Augustus*, likovi novoga cara dobivaju iznenadno smireni klasicistički izraz kakav se vidi na statuama tipa *Prima Porta*. Odgovarajući službenoj carskoj propagandi takav je izraz cara gotovo izjednačavao s božanstvom i taj je tip portreta brzo prevladao u službenoj portretistici. Na

¹⁴² Cambi, n. dj., 48.

¹⁴³ Cambi, n. dj., 9, 11.

¹⁴⁴ Cambi, n. dj., 50.

¹⁴⁵ Cambi, n. dj., 56.

području Hrvatske nije preostao ni jedan primjerak tog tipa, što je vjerojatno plod puke slučajnosti ako se ima na umu razmjera popularnosti cara. Međutim, nalaz glave kipa njegove supruge Livije upućuje na to da je u istom prostoru zacijelo bio postavljen i njegov kip.¹⁴⁶ Glava potječe iz Narone, danas u Ashmolean Museumu u Oxfordu, a datirana je u kasnoaugustovsko doba, za koje je razdoblje karakterističan primjerak. U pogledu njezine identifikacije nema nikakvih dvojbi.¹⁴⁷

Najvažniji primjerci službenih portreta tog doba pripadaju grupi skulptura iz Nina, nađenoj sedamdesetih godina XVIII. st. u vrtu obitelji Medović, na istočnoj periferiji enonskog foruma. Prema sačuvanim podacima bilo je sedam kipova,¹⁴⁸ od kojih je do danas sačuvano pet. Dva su bez glave, jedan od njih prikazuje osobu u božanskoj nagosti, a dva druga su u togi. Od dvije kompletne statue, prva prikazuje Augusta ogoljenog toraksa (kao *divus*) sa spuštenim ogrtačem (*paludamentum*), glave ovjenčane lovorovim vijencem, a pripada tipu Prima Porta.¹⁴⁹ Lice prikazuje tipičan Augustov izraz, kao i raspored pramenova kose na čelu. Izraz lica je smiren, bez pokreta muskulature, upravo onakav kakav se vidi na brojnim primjercima tog tipa. Stoga u pogledu ove skulpture ne može biti nikakve dvojbe oko atribucije Augustu. Haljina mu omata samo donji dio tijela poput Jupitra, a skoro sigurno je u rukama držao i neke božanske atribute.¹⁵⁰

Drugi kip kome je glava sačuvana prikazuje vladara odjevena u togu s *velatio capitis* i, prema uvjerljivoj argumentaciji N. Cambija, prikazuje Tiberija.¹⁵¹ Za ostale je kipove pouzdana atribucija sasvim nemoguća.¹⁵² Budući da svi prikazuju srodne karakteristike, očito je da potječu iz istog vremena i da predstavljaju donaciju posvećenu caru, njegovoj obitelji i precima. Toj grupi možda pripada još nekoliko manjih fragmenata kipova, što ukazuje na mogućnost da je možda kasnije bila i proširena.¹⁵³ Prema M. Suiću, statua bez glave, ogoljenih prsiju, mogla bi se atribuirati bilo kojemu vladaru iz kuće

¹⁴⁶ Cambi, n. dj., 56. U svezi s Livijom Cambi zastupa mišljenje da je ona, unatoč lošim odnosima s Tiberijem, nakon smrti odmah divinizirana. N. dj., 11, bilj. 6. Cambi, međutim, ničim to ne potkrjepljuje.

¹⁴⁷ M. Suić, *Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici, Povijest grada Nina*, Radovi JAZU, Zadar 1969., 94-95.

¹⁴⁸ Suić, *Antički Nin*, 95; Cambi, n. dj., 57, prema J. Banko, P. Sticotti, *Antikensammlung im erzbischöflichen Seminar zu Udine, "Arch. epigra. Mittheil. aus Österr. Ungarn 18"*, Beč 1895., 53, br. 1, sl. 1.

¹⁴⁹ Cambi, n. dj., 57; Suić, *Zadar*, 284.

¹⁵⁰ Cambi, n. dj., 58; Suprotna mišljenja v. Suić, *Zadar*, 284.

¹⁵¹ Suić, *Antički Nin*, 96.

¹⁵² Cambi, n. dj., 58-59.

¹⁵³ Suić, *Antički Nin*, 96.

julio-klaudijevske ili flavijevske, osim, dakako, ovima sigurno identificiranima. Uzimajući u obzir to da je namjera građana Enone bila pribaviti kipove careva, ujedno i objekata službenog kulta, moglo bi se pretpostaviti da je serija vladarskih statua počinjala s Julijem Cezarom i nastavljala se s njegovim nasljednicima. Naime, sami su ninski *municipes* nakon stjecanja civiteta postali Julijevci. Povezujući to s činjenicom da je tu bio razvijen kult Venere stopljene s domaćom Anzotikom, a Venera je bila pramajka roda Julijevaca, postaje razumljivim zašto bi serija kipova počinjala s Cezarom.¹⁵⁴ Od njegovih nasljednika potvrđeni su August i Tiberije.

Logično i u potpunosti serija od sedam vladara, kojih su statue nađene, bila bi ispunjena ako se usvoji Suićeva teza o prisustvu barem jednog kipa iz flavijevske kuće,¹⁵⁵ pa čak i dva, jer Kaligula nije bio diviniziran. Ovome bi u prilog išlo i dovršenje hrama namijenjenog službenom municipalnom kultu u vrijeme Flavijevaca. Ako su doista statue bile smještene u nišama cele hrama, to bi govorilo u prilog i tome da je enonski hram imao funkciju Augusteuma.¹⁵⁶ Međutim, Suić nije objasnio s kakvim bi motivom Flavijevci postavljali ovakvu monumentalnu grupu skulptura vladarima julio-klaudijevske dinastije. Pod novom dinastijom nisu za to imali potrebe ni stanovnici Enone. Logičnije bi bilo Flavijevce dovesti u vezu sa spomenutim fragmentima kipova kojima bi oni u stvari samo nadopunili postojeću grupu.

Iako stilske karakteristike ninskih skulptura nose odlike starije umjetnosti augustovske epohe i ukazuju na vrijeme izrade negdje u Tiberijevo doba,¹⁵⁷ ipak se čini vjerojatnije da su izrađene i postavljene u vrijeme Klaudija, a da su rađene prema predlošcima iz ranijih vremena.

Za Klaudija se zna da je inicirao postavljanje po čitavom carstvu svojih kipova zajedno s kipovima vlastitih carskih predaka, uključujući i svoga djeda Antonija.¹⁵⁸ Osim toga, u vrijeme njegove vladavine Dalmacija je bila središte pobune protiv njega i ne bi bilo nelogično da se ninska grupa skulptura i njezino postavljanje dovede u neku svezu s tom pobunom. Vjerojatno je bila postavljena nakon nje da bi se učvrstio carev položaj, ukazalo na legalnost njegove vladavine, ili samo iz zahvalnosti, kao što su i legije VII. i XI. dobile naziv *pia fidelis*.

¹⁵⁴ Suić, *Antički Nin*, 96. Ovdje je ova teza opširno razložena.

¹⁵⁵ Suić, *Antički Nin*, 97.

¹⁵⁶ Cambi, n. dj., 58.

¹⁵⁷ Svet., *Clau.* 11; *Umjetnost u slici, Klasična razdoblja antike*, 211.

¹⁵⁸ Svet., *Tib.* 10, 12, 39, 40, 42.

Mračni individualist Tiberije psihološki je mnogo manje pogodna ličnost koja bi inicirala postavljanje jedne takve serije skulptura ili je odobrila, no što bi to bio Klaudije. Osim toga, Tiberije je bježao od javnosti,¹⁵⁹ a u odbijanju počasti i donacija bio je rigorozniji i tvrdokorniji i od Augusta.¹⁶⁰ Pa i da je postavljena u Tiberijevo doba, teško bi se mogle objasniti ostale skulpture, pripišu li se tri Cezaru, Augustu i Tiberiju.

Prihvatajući ovu postavku i ninska grupa skulptura mogla bi se u cijelosti objasniti sljedećim redosljedom: Antonije, Klaudijev djed; Cezar; August; Tiberije, diviniziran od Klaudija; Kaligula, Klaudijev prethodnik na vlasti ili Antonija Augusta, njegova majka i, na kraju, Klaudije. Ostaje, kako se vidi, sporna atribucija jedne skulpture. Nije neosnovano u njoj vidjeti nekog ženskog člana Klaudijeve obitelji, najvjerojatnije Liviju ili njegovu majku Antoniju na koju je, prema Svetoniju, još Kaligula prebacio Livijine počasti,¹⁶¹ a Klaudije joj dodijelio i nove koje je Antonija za života odbijala.¹⁶²

U najmanju je ruku čudno zašto bi se takva monumentalna grupa postavljala u Enoni koja je bila samo municipij, a ne u Saloni, glavnom gradu provincije, ili u koloniji Jaderu, najvećem centru tog dijela obale. No, i to postaje logičnije dovede li se u vezu sa Skribonijevom pobunom i Klaudijevom politikom osnivanja malih, ali pouzdanih uporišta u Dalmaciji.¹⁶³

Posljednji spektakularan nalaz munumentalnih carskih statua iz Narone još uvijek nije cjelovito obraden i publiciran, te stoga nije moguće do daljnjega sa sigurnošću ništa pobliže kazati s obzirom da se istraživanja i dalje nastavljaju.¹⁶⁴

¹⁵⁹ Svet., Tib. 26, "... zabranio je da se za njega posvećuju hramovi, flameni i svećenici, a i kipovi su se njegovi i poprsja mogla postavljati samo s njegovim dopuštenjem, a dopuštao je to samo pod uvjetom da se ne postavljaju među kipove bogova, ..."

¹⁶⁰ Svet., Kalig. 15.

¹⁶¹ Svet., Clau. 11.

¹⁶² Plin., III 141, "... Sikuli, mjesto u koje je božanski Klaudije poslao veterane..."; Cambi, n. dj., 65-66; Wilkes, Dalmatia, 114. Sigurno je da Sikuli nisu bili kolonija i da nisu imali svoga vlastitog teritorija, već da je ager bio u sklopu salonitanskog agera. Sve to upućuje da je nakon Skribonijanove pobune želio u blizini imati sebi vjerne ljude na koje bi se sa sigurnošću mogao osloniti u kritičnom trenutku.

¹⁶³ Vjesnik, 29. srpnja 1995., 20-21; E. Marin, Ave Narona, Zagreb 1997. Od 27. do 30. studenog 1997. održano je u Puli u organizaciji Međunarodnog središta hrvatskih sveučilišta u Istri međunarodno arheološko savjetovanje s temom "Carski kult na istočnom Jadranu". Sažeci predavanja objavljeni su u "Materijali br. 9", Pula 1997., a cjelovita će predavanja biti objavljena u trećem broju časopisa *Histria Antiqua*.

¹⁶⁴ Cambi, n. dj., 65-66.

Iz vremena kasnijih vladara julio-klaudijevske dinastije (Kaligula, Klaudije, Neron) nije sačuvan ni jedan portret nekog cara. Da su oni morali biti prikazivani i da su njihovi kipovi krasili gradove i u našim krajevima, u to nema sumnje. O tome svjedoče stilske i modne promjene na stelama i privatnim portretima koje su mogle nastati samo zahvaljujući službenim carskim portretima, a izravno, nalazi glava nekih članova carskih obitelji.

Ako je zbog toga što je Kaligula kratko vladao teško očekivati veliki broj njegovih statua, a Neronovi su kipovi bili razbijeni ili prepravljani, pa ih i drugdje ima ograničen broj, iznenađuje izostanak statua cara Klaudija, kojih je sasvim sigurno, morao biti veći broj. Događaji u ovim krajevima nesumnjivo su morali prouzročiti postavljanje većeg broja službenih kipova u carevu čast i najvjerojatnije je nedostatak Klaudijevih portreta samo posljedica slučajnosti.¹⁶⁵

Pored likova careva redovito su postavljani i kipovi članova carske obitelji. Većina portreta s područja Hrvatske pronađena je bez drugih likova, ali je očigledno da su u većini slučajeva morali postojati. Ovamo bi se mogla ubrojiti dva ženska portreta nađena u Puli, od kojih jedan najvjerojatnije predstavlja Agripinu Stariju, majku cara Kaligule, a drugi bi se mogao atribuirati Antoniji Mladoj, Klaudijevoj majci.¹⁶⁶

Portreti članova carskih obitelji bili su postavljani uz forume, u bazilikama, termama, kazališnim i drugim najistaknutijim mjestima gradova. Ti portreti su bili kopije službenih carskih kipova postavljenih u Rimu po odobrenju senata. Njihovo je značenje za razvoj portretne umjetnosti pojedinih krajeva rimskog svijeta vrlo veliko jer su direktno utjecali na lokalnu produkciju, kako u stilskom tako i u ikonografskom pogledu.¹⁶⁷

Arhitektura

O arhitekturi carskoga razdoblja posvećenoj carskome kultu teško je konkretno govoriti zbog slabe istraženosti i loše očuvanosti objekata, usprkos činjenici da je jedan hram (Pula) gotovo potpuno sačuvan. Ostaci monumentalnog hrama u Ninu, po dimenzijama dosad najvećeg otkrivenog u Hrvatskoj, istraživani su još prije prvoga svjetskog rata. O tim istraživanjima nije ostala nikakva dokumentacija, pa se mogu donositi zaključci samo na osnovu studije

¹⁶⁵ Cambi, n. dj., 66-67.

¹⁶⁶ Cambi, n. dj., 10-11.

¹⁶⁷ Suić, Antički grad, 147-148; isti, Antički Nin, 92-93.

njegovih ostataka. Ne zna se kako je izgledalo gradsko svetište prije no što je za Flavijevaca izgrađen ovaj hram. Analiza njegovih arhitektonskih ostataka upućuje na zaključak da je bio podignut u vrijeme Vespazijana, što potvrđuje i ulomak natpisa isklesana na njegovu pročelju. Prema rezultatima istraživanja, na istome se mjestu prije ovog dizao manji hram što je najvjerojatnije bio podignut u vrijeme kad je Enona stekla civitet. Flavijevski hram dizao se na visokome podiju sagrađenom od masivnih zidova dosta pravilne tehnike izrade. Unutrašnja strana bila je nasuta, dok je s vanjske strane imala oplatu od bijelih tesanaca koja nije sačuvana. U pročelju je imao prostran trijem veličine kao i sama cela. Na pročelju nalazilo se šest monumentalnih stupova. Trodijelna cela možda je imala na bočnim zidovima po tri polukružne niše sa svake strane, pa su možda ovdje, a ne na forumu bile postavljene carske statue ninske grupe. U tome bi slučaju trebalo pretpostaviti da je ovdje u Ninu službeni ortodokсни kapitolijski kult bio zamijenjen kultom carske osobe i da je hram postao Augusteum. To se ne bi kosilo sa saznanjima o prevlasti epihorskih i orijentalnih elemenata u demografskoj strukturi stare Enone.¹⁶⁸ Izvan svake je sumnje da je, kad je u pitanju provincijski kapitolij, jedna od cela hrama, ili pak odvojeni hram, morao biti podignut u čast glavnog rimskog tj. državnog božanstva.¹⁶⁹

Ostaci kapitolija u Puli, zbog same činjenice da je jedan hram skoro potpuno sačuvan, imaju posebnu vrijednost. Kapitolij se dizao na niskom podiju, povezanom s forumom stubama. Na njegovoj lijevoj i desnoj strani dizao se po jedan prostilni tetrastilni hram istih dimenzija i obrade. Ovakva se koncepcija kapitolija s dva hrama koji bočno zatvaraju podij gledajući na forum, razlikuje od rimske tradicije u izgradnji kapitolija. Moguće je da je između njih bio postavljen žrtvenik, jer, nakon provedenih istraživanja, nisu pronađeni ostaci trećeg hrama. Ovi hramovi, po svojim stilskim karakteristikama, ukazuju na vrijeme gradnje potkraj Augustove vladavine. Lijevi hram bio je posvećen Augustu i Romi.¹⁷⁰

Oko problema posvete i datacije ovih hramova ima puno oprečnih i spornih mišljenja, baziranih na tezi da August za života nije dopuštao da ga u Italiji i Rimu štiju kao boga i da mu se podižu hramovi. Međutim, kako je već navedeno, u Italiji je to ipak bilo dozvoljeno.

Lijevi hram, širine 8,05 m, s celom dužine 11,50 m, istih je dimenzija kao i njegov nekadašnji hram bliznac s desne strane. Ističe se raskošnom obradom

¹⁶⁸ Cambi, *Antička Salona*, Split 1991., 460.

¹⁶⁹ Suić, *Antički grad*, 148.

¹⁷⁰ Suić, *Antički grad*, 148, 194. Radilo se, dakako, o republikanskom službenom kultu kapitolijske trijade.

kapitela, friza i ostalih dijelova trabeacije. Čini se da je u Poli prije izgradnje hramova uz forum, kao i samog foruma, postojalo drugo kultno mjesto s odgovarajućim hramom.¹⁷¹

Problem datacije pulskoga hrama moglo bi se promatrati i na sljedeći način. Teško da bi se hramovi gradili bez ikakva povoda. Između ostalog, Pola od svoga osnivanja do izgradnje ovih hramova nije imala uredenoga foruma. Da su hramovi građeni i forum uređivan za Augustova života, vjerojatnije je da bi hram ili hramovi bili posvećeni kapitolijskoj trijadi, a ne Augustu i Romi i Artemidi. Osim toga, kult Augustova genija i Rome za Augustova života još uvijek nije i službeni kult rimske države. Vjerojatnije je, stoga, da su hramovi sagrađeni i forum uređen u prvim godinama nakon Augustove smrti i njegove službene apoteoze. Tako bi proglašenje novog službenog boga, u stvari, bio povod izgradnji hrama posvećenog božanskom Augustu i Romi. Promatra li se Pola (*Collonia Iulia Pietas Pola*) kao kolonija osnovana od trijumvira, te povezujući i tu činjenicu u kompleks razloga, nije neosnovano izgradnju datirati neposredno nakon Augustove smrti. Kako stilske karakteristike hrama ukazuju, vrijeme gradnje pada pod kraj Augustove vladavine, a to bi, otprilike, bilo zadnjih deset godina njegova života. Kako stil umjetnosti ne umire istoga trenutka kad i vladar, te kako Tiberijevo doba nije donijelo revolucionarnih promjena u umjetnosti, ispravna datacija pulskih hramova trebala bi glasiti u prvim godinama Tiberijeve vladavine.

S obzirom na sastav stanovništva Pole, gdje je već veoma rano prevladao društveni sloj koji ionako nije zazirao od štovanja živih vladara, a to su morali biti elementi orijentalnog podrijetla, sigurno je da pulski hramovi na forumu više izražavaju politički smisao kulta kao odraz građanske lojalnosti, negoli tradicionalnu religioznost rimskih građana koja je, najvjerojatnije, bila njegovana u starijem hramu, na tradicionalnom kultnom mjestu.¹⁷²

Salona, u antici najveća luka i najveći grad naše obale, imala je istu situaciju još jače izraženu, a najvjerojatnije je takvo stanje bilo još i potencirano, jer je grad bio metropola provincije. Zato nema nikakva razloga da odnos stanovnika Pole prema carskom kultu vjerno ne preslikamo i na Salonu. Zbog nedovoljne istraženosti Salone, prisiljeni smo oslanjati se na sondiranja E. Dyggvea i njegova tumačenja. Po njemu, tlocrtna situacija i prostorna organizacija salonitanskog foruma približavaju se onima iz Pule. I dimenzije su hramova gotovo iste, a i vremenski bi se poklapali s izgradnjom pulskih hramova. U najmanju je ruku čudno, prihvati li se Dyggveova konstatacija, da Salona, koja

¹⁷¹ Suić, *Antički grad*, 149.

¹⁷² Suić, *Antički grad*, 149-150.

je već sedamdesetih godina I. st. pr. Kr. rimski grad, nije do tog vremena imala vlastiti kapitolij. Ili bi se, kao u Poli, stari kapitolij trebao nalaziti na drugom mjestu, ili bi ispod ovih hramova, u središnjem prostoru trebalo potražiti hram posvećen Jupiteru iz ranijeg vremena. No, nova je istraživanja zbog novije izgradnje danas još teže provesti nego u Dyggveovo vrijeme.¹⁷³

Stilski i dekorativni elementi hrama u Jaderu pokazuju da je bio sagrađen u prvom razdoblju Augustove vladavine. Sačuvan je samo djelomično u temeljima. To je bio prostilni heksastilni hram orijentiran prema forumu, podignut na visokom podiju. Mnogobrojni arhitektonski ulomci omogućavaju njegovu idealnu rekonstrukciju.¹⁷⁴ Moguće je da je i taj hram u neko doba bio pretvoren u Augusteum.

Ni problem kapitolija u Klaudijevoj koloniji Ekvuum nije potpuno riješen. Poznat je njegov smještaj uz forum, ali pitanje njegove kompozicije i arhitektonske izgradnje ostaje i dalje otvoreno.¹⁷⁵

Stalni problem stanja istraženosti naše kulturne baštine onemogućava konkretne zaključke o bitnim pitanjima vršenja službenog carskog kulta. Ono u što nema sumnje jest da je nakon Augustove smrti njegov kult, a kasnije općenito carski, prakticiran u svim kolonijama i municipijima, o čemu svjedoče natpisi i spomenici. Tamo gdje ih nema, zaključujući prema analogijama, jasno je da su takvi spomenici morali postojati, ali se nisu sačuvali. Nakon Augustove podjele Ilirika na Dalmaciju i Panoniju, obje su provincije imale svoje vlastito središte službenog carskog kulta (*concilium provinciae*). U Panoniji se središte od početka nalazilo u Savariji (*ara Augusti provinciae Pannoniae*).¹⁷⁶ Nakon Trajanove podjele Panonije, *concilium provinciae* za Donju Panoniju bio je prenesen u Akvinkum ili u Gorsium. U oba grada nalažena su *ex vota* podizana od članova kolegija Augustala, a jedan zavjetni oltar naden je i u Cibalama.¹⁷⁷ Za Gornju Panoniju centar kulta i dalje je ostala Savarija.¹⁷⁸

Smatra se da je u Dalmaciji u I. st. sjedište službenog kulta provincije bilo u Epidauru, a da je kasnije bilo premješteno u Dokleju (*ara Augusti provinciae Delmatiae*).¹⁷⁹

¹⁷³ Suić, *Antički grad*, 145.

¹⁷⁴ Wilkes, *Dalmatia*, 96; Suić, *Antički grad*, 153.

¹⁷⁵ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo 1988., 59.

¹⁷⁶ CIL III 14083; I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina*, 59.

¹⁷⁷ A. Mócsy, *Pannonia*, Sonderdruck aus Pauly-Wissowa, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Supplementband IX, Stuttgart 1962., *Concilium provinciae*, 595.

¹⁷⁸ Wilkes, *Dalmatia*, 253; Alföldy, *Dalmatien*, 78, 111

¹⁷⁹ Suić, *Antički grad*, 152.

Gdje je u pojedinom gradu službeni carski kult bio njegovan teško je zaključiti. Sigurno je samo to da je to moralo biti negdje uz forum. U doba julio-klaudivjevske dinastije, dok kult tek postaje služben, malo je vjerojatno da se u provinciji koja je, tako reći, tek nedavno bila potpuno smirena, odmah grade hramovi posvećeni carskom kultu, već i zbog same činjenice da je u to doba jako istican službeni državni kult kapitolijske trijade. Mnogo je vjerojatnije da se u ovo doba adaptira određeni prostor uz forum za službeni kult carske osobe, kako to pretpostavlja Suić za Dokleju,¹⁸⁰ ili da se na forumu na određenom mjestu postavlja samo žrtvenik posvećen carskom kultu. U kasnije doba, ne prije Flavijevaca, najvjerojatnije se službeni kapitolijski kult postupno zamjenjuje kultom carske osobe, a kapitolijski hram pretvara u Augusteum.

Natpisi

Natpisi imaju vrijednost vjerodostojnih izvora. Veoma su česti oni koji donose imena pojedinih gradskih magistrata i njihove funkcije, a samo iz njih može se saznati o pojedinim kultovima njegovanim u gradovima ili provincijama, službenim, domaćim, orijentalnim, kao i o svećeničkim zvanjima, a što sve opet pridonosi osvjetljavanju mnogih drugih pitanja važnih za poznavanje kulturnih, vjerskih i općedruštvenih prilika.

Za utvrđivanje carskoga kulta epigrafski materijal je od neprocjenjive vrijednosti. Tako, na primjer, iz jednog natpisa iz Pule saznajemo, pored podataka o upravnoj organizaciji kolonije i drugih važnih podataka, i to da je u Poli njegovan Augustov kult. Tekst natpisa glasi:

L(ucius) Menancius L(uci) f(ilius) Vel(ina) /
Priscus / equo pub(lico), praef(ectus) fabrum,
aed(ilis) / (duo)vir, (duo)vir quinq(uennalis),
trib(unus) mil(itum), / flamen Augustor(um),
patron(us) colon(iae), / aquam Aug(ustam) in
superiorem / partem coloniae et in inferiorem /
inpensa sua perduxit et in tutelam / eius dedit
(sestertium quadringenta milia).

¹⁸⁰ *Inscriptiones Italiae reg. X, fasc. I – Pola et Nesactium*, Rim 1947., br. 70, prev. M. Suić, u *Antički grad*, 307.

*Lucije Menancije Prisko, sin Lucijev, iz Velinskog tribusa, odlikovan državnim konjem, perfekt fabra, edil, duovir, petogodišnji duovir, vojni tribun, augustalski flamen, pokrovitelj kolonije, doveo je na svoj trošak Uzvišenu vodu u gornji i donji dio kolonije te za izvršenje toga udijelio četiri stotine tisuća sestercija.*¹⁸¹

Očito je ipak da zbog genitiva *Augustor(um)* umjesto pridjeva *Augustal(is)* natpis treba čitati tako da je Lucije Menancije bio flamen Augustâ, što će reći ili dvojice careva, ili članova Augustove familije, a ne augustalski flamen, *flamen Augustalis*. Sve će to upućivati na ranije datiranje ovoga natpisa.

Mnogo rjeđi kolegij posvjedočen i kod nas su Julijali (*VI viri Iulialis*),¹⁸² koji prethode kasnijim kolegijima (*VI viri Augustalis*), a koji su, kako im samo ime govori, vodili brigu posebno o štovanju julijevskog roda (*gens Iulia*).¹⁸³

Upravo preko natpisa, kad i ništa drugo nije preostalo, imamo posvjedočen kult careva na cijelom području današnje Republike Hrvatske. Razumljivo je da najveći broj natpisa potječe s onih područja Hrvatske gdje je bila i najveća koncentracija gradova i koja su relativno najbrže i romanizirana. Stoga je i razumljivo da je za razdoblje julio-klaudijevske dinastije broj takvih spomenika za područje Panonije nesrazmjerno manji negoli za priobalno područje. Naime, Panonija je u to vrijeme, a i dosta dugo nakon njega, bila slabo naseljena, obrasla gustim šumama, ispresjecana širokim rijekama i močvarama. Pored toga što je mnogo kasnije od primorskog pojasa došla pod utjecaj grčko-rimske kulture, to je i glavni razlog sporije romanizacije tog dijela Hrvatske. Zato ovdje i mnogo sporije nastaju i razvijaju se veliki gradovi poput Murse, Cibala ili Siscije. Osim toga, ovi gradovi i mnogo kasnije dobivaju status kolonije, koja upravo u I. st. u hijerarhiji municipaliteta stječe najveći ugled.¹⁸⁴ Dodajmo tome i zub vremena što je uništio natpise koji su svakako morali postojati.

Za razliku od Panonije priobalno područje Dalmacije i Istre u doba julio-klaudijevske dinastije mnogo brže prosperira. Ovdje napreduju gradovi Parentium, Pola, Jader, Salona, Narona, Epidaur... Tu su i veliki logori Burnum i Tilurij. Također, ovdje Klaudije osniva koloniju Ekvum, a u Sikuli šalje veterane. Pored ovakve koncentracije kolonija, razumljiv je i veliki broj antičkih

¹⁸¹ Suić, *Zadar*, 169.

¹⁸² Wilkes, *Dalmatia*, 207; Suić, *Zadar*, 169.

¹⁸³ Suić, *Antički grad*, 132; Stipčević, *Iliri*, 52-53.

¹⁸⁴ Cambi, n. dj., 11 i bilj. 6.

nalaza, među njima i natpisa. Tako nam o Livijinu kultu zajedno s Augustovim u Naroni svjedoči natpis CIL III 1769, 6361.¹⁸⁵

Jedan drugi natpis iz Narone potvrđuje postojanja sevira Augustala i u Naroni. Natpis glasi:

Aug(usto) sac(rum). / C(aius) Iulius Macrini
Lib(ertus) / Martalis sexvir m(agister)
M(ercurialis) ob / honor(em). Idem ludos
scaenic(os) / per trid(uum) d(edit) et
canthar(um) arg(enti) p(ondo) (uniciarum)
s(eptam)...

Posvećeno Augustu. U počast (podize) Gaj Julije Marcijal, Makrinov oslobodjenik, sevir i član kolegija magistrata

Merkurijala. Isti je dao scenske igre

koje su trajale tri dana i kantar srebra u težini od

*sedam uncija...*¹⁸⁶

Postupno u kolegije Augustala ulaze bogati oslobodjenici i njihovi sinovi, a da bi to kasnije postalo rezervirano isključivo za taj stalež.¹⁸⁷ Na taj su način oni tražili svoju potvrdu u društvu, a željeli su se dodvoriti ili steći veći ugled i prestiž kod svojih sugrađana. Tako je i ovaj Gaj Julije Marcijal priredio svojim sugrađanima u Naroni trodnevne scenske igre. Nakon isteka mandata oni su ulazili u poseban zbor Augustala (*corpus Augustalium*).¹⁸⁸

Kroz rano carstvo kolegij Augustala potvrđen je u svim primorskim kolonijama i u nekim njima susjednim municipijima, na primjer u Seniji, Enoni i Riziniju. U to je doba i Liburnija imala svoju *ara Augusti Liburniae* u Skardoni.¹⁸⁹

Da se i u Enoni prakticirao službeni municipalni kult dokaz je postojanje kolegija Augustala posvjedočenih u natpisu CIL III 2978 u kojem se spominje

¹⁸⁵ CIL III 1769, prev. M. Suić, u *Antički grad*, 307.

¹⁸⁶ U Jaderu CIL III 2928: P(ublius) Pomponius P(ubli) I(ibertus) Iucundus sexvir; 2921: Q(uintus) Dellius Q(uinti) I(ibertus) Fuscus, VI vir August(alis); 2929. 15047 – Dessau 8324: Q(uintus) Quinctilius Optatus, IIIII vir., u Suić, *Zadar*, 169.

¹⁸⁷ Suić, *Zadar*, 169.

¹⁸⁸ Wilkes, *Dalmatia*, 253; Alföldy, *Dalmatien*, 78, 80, 111, 137, 140, 142; CIL III 2810=9879, 2870 kod Bojanovski, *Bosna i Hercegovina*, 59.

¹⁸⁹ Suić, *Antički Nin*, 73.

C(aius) Tullius Ursio IIIII vir Aug(ustalis).¹⁹⁰ I njegov kognomen Ursio ukazuje na libertinsko podrijetlo, što je još jedna potvrda da su se i u drugim municipijima seviri Augustali u to doba regrutirali iz toga staleža.¹⁹¹

Službeni, odnosno državni, kult glavnih rimskih božanstava i careva deificiranih nakon smrti usko je vezan uz municipalni život. Pored kolegija sevira, vjerojatno je i Enona imala i svoje flamene, upravo kao i nedaleka Aserija, koji su negovali kult carske osobe. Flameni su bili svećenici u pravom smislu riječi, koji su obavljali svete čine, osobito u carskom kultu. Ponekad su dobivali i attribute po imenu cara čiji su kult negovali. Već spomenuti flamen u Aseriji dobio je po kultu cara Klaudija naziv *flamen Claudialis*.¹⁹²

Sacerdotes ad aram divi Augusti nalazimo u natpisu CIL III 2810 (Dessau 7157) u Skardoni, u Jaderu,¹⁹³ a vjerojatno ih je bilo i u Enoni.¹⁹⁴

Natpis CIL III 2800 spominje augustalske flamene liburnskih općina (*civitates Liburniae*) kojih Plinije spominje četrnaest,¹⁹⁵ a središte juridičkog konventa bilo je u Skardoni.

Natpis CIL III 1914 iz Salone otkriva nam da je 54. g. Publije Antej Hermo, *sevir Augustalis*, u čast Jupitera Najboljeg Najvećeg i pokojnog cara božanskog Klaudija, u Saloni dao izgraditi i posvetiti trijem.¹⁹⁶

Upravo kao ni carski portretni kipovi, ni natpisi se ne posvećuju samo caru nego i članovima njegove obitelji. Takav je i natpis iz Nina:

Druso Caesari, German(ici) Caesaris f(ilio),

Ti(berii) Caesaris n(epoti), divi Aug(usti)

pro(nepoti)...

*posvećen Druzuz, sinu Germanika Cezara, nećaku Tiberija Cezara, pranećaku božanskog Augusta.*¹⁹⁷

¹⁹⁰ U Jaderu natpis CIL III 2921. 2929, u Saloni CIL III 2095-2109, u Suić, *Antički Nin*, 73 i bilj. 43.

¹⁹¹ Suić, *Antički grad*, 32; isti, *Antički Nin*, 73, u bilj. prema *flamen divi Claudii*, *Jahreshefte d. Österreich. archäolo. Inst. XI* (1908) Bbl. col. 70.

¹⁹² *Vjesnik dalm. LIII* (1950-51), 240, u Suić, *Antički Nin*, 73, bilj. 45.

¹⁹³ Suić, *Antički Nin*, 73.

¹⁹⁴ *Plin.* III 139.

¹⁹⁵ E. Dyggve, *Salonitanski forum*, prev. N. Cambi, u *Antička Salona*, 247.

¹⁹⁶ Suić, *Antički Nin*, 71.

¹⁹⁷ Alföldy, *Dalmatien*, 111, 137, 142.

Bez obzira na to što se velik broj spomenika carskog kulta u Hrvatskoj iz julio-klaudijevskog perioda nije sačuvao, na osnovu analogija iz kasnijeg vremena kada se dedikacija kolegija sevira susreće po svim gradovima Dalmacije i Panonije,¹⁹⁸ ipak se može zaključiti da je već u doba ranog carstva carski kult proširen po cijelom romaniziranom području današnje Hrvatske. Osobito to važi za gusto naseljeno područje priobalnog pojasa srednje Dalmacije. Osim toga, nije isključeno da će se prije ili kasnije naći još natpisa julio-klaudijevskog doba i na onim prostorima naše zemlje gdje danas nedostaju.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Početkom I. st. pr. Kr. razboritijim ljudima u Rimu postalo je jasno da je država dospjela u stanje kad korjenite promjene postaju neizbježne. Među njima je bio i Julije Cezar. Upravo u njegovu usponu treba tražiti zametak pojave carskog kulta u Rimu. Zaražen istočnjačkim tradicijama, on bi, najvjerojatnije, nasljednu monarhiju kakvu je bio zamislio okružio polubožanskim sjajem istočnjačkih prijestolja samo iz praktičnih razloga. Ali, on nikada nije zatražio da ga priznaju bogom za života.

Poučen Cezarovim primjerom Oktavijan je svoje planove provodio mnogo opreznije. Proglasivši Cezara bogom, on je postao *divi filius*, čime je stekao auru svetosti, što mu je olakšalo uspon do apsolutne vlasti. Od Cezarove apoteoze, kult deificiranih careva već je definitivno uobličen, ali to još nije oficijalni državni kult, nego samo kult jednog od mnoštva božanstava u rimskom panteonu.

Nakon bitke kod Akcija, kult posvećen Augustu kao božanstvu još za života, počeo se s Istoka širiti Carstvom. Iako je stalno imao na umu sudbinu svog prethodnika i bio svjestan da se igra s vatrom, Oktavijan je ipak dopustio taj kult, ugrađujući ga postupno u svoju politiku duhovne obnove i izgradnju novoga političkog sistema. Iako nije mogao biti diviniziran za života, ipak je mogao primiti čitav niz posrednih kulturnih manifestacija, a kult njegova genija koji je bio štovan kao i njegov numen, bio je povezan s kultom Rima.

Novi sustav vladavine što ga je bio zamislio August, principat, u biti se temeljio na svetosti njegove osobe. Po usvojenju Venerin potomak, sin božanskog Cezara, Apolonov miljenik, zaslužan za "mir božji", od 27. g. pr. Kr. *Augustus*, posvuda je primao štovanja svog genija, a na Istoku izravno i svoje osobe. Shvaćajući vrijednost što ju je takav kult imao kao nova vjera koja je učvršćivala

¹⁹⁸ Carcopino, *Rim*, 125.

političku i duhovnu koheziju i osiguravala vjernost provincija, on ga nije ograničavao nego ga je brižno i nenametljivo usmjeravao, čak izgrađivao na svojoj *auctoritas*. A njegova *auctoritas*, u stvari, nije bila ništa drugo do li prikriivena monarhija koja se još ne usuđuje izreći svoje pravo ime.

Upravo Augustovom smrću i njegovom apoteozom, koju je izglasao senat, kult postaje priznatim oficijalnim kultom Rimskog Carstva. Međutim, u stvarnosti je to bila više politička igra kako bi se osiguralo mirno prenošenje vlasti u nepostojanju jasno određenog principa nasljeđivanja. Budući da je i sam principat bio pravno nejasno definiran oblik vladavine, ništa, u biti, nije moglo spriječiti senat da ponovno uspostavi Republiku, ili da prijestolje povjeri drugom kandidatu. Od Augustove apoteoze i proglašenja kulta cara deificiranog nakon smrti, kult je definitivno uobličien u shemi kakva se održala do dominata, bez obzira na kasnije devijacije pojedinih vladara.

Upada u oči činjenica da je carski kult i apoteoza u svoje najranije doba i glavno oružje za kojim se posezalo u trenucima kad je bilo potrebno osigurati i na svaki mogući način sankcionirati prelazak vlasti s pokojnog cara na kandidata čija legalnost nije uvijek bila najuvjerljivija. Zbog Augustova truda da se pravi oblik njegove vladavine ne nazove pravim imenom, nije ni bilo moguće pravno regulirati nasljeđivanje vlasti. Stoga je Livija posegnula za istom mjerom što ju je u svoje vrijeme upotrijebio Oktavijan divinizirajući Cezara, da bi tako osigurala vlast svome sinu Tiberiju. Augustu je najvjerojatnije bilo svejedno hoće li poslije smrti biti proglašen za božanstvo, ali, izgleda, Liviji, što se njezine apoteoze tiče, nije. Ipak, ona je divinizirana tek u Klaudijevo doba, upravo kao i Tiberije. Njegov nasljednik Kaligula, čiji je dolazak na vlast bio burno pozdravljen, nije ni imao potrebe divinizirati Tiberija, ali se zato Klaudije, koji je očigledno patio od kompleksa manje vrijednosti, potrudio svim silama ukazivati na legalnost svoje vladavine dodijelivši božanske počasti i svom stricu Tiberiju i svojoj baki Liviji. Dao je postaviti po cijelom Carstvu svoje kipove zajedno s kipovima svojih carskih predaka, sve tamo do Marka Antonija. Ipak, bilo bi nepravedno ne vidjeti u ovome i nešto od Augustove brige za učvršćivanjem političke i društvene kohezije države. Kaligulu Klaudije nije divinizirao jer "formula" *divi filius* u tome slučaju nije bila primjenjiva, a osim toga, Kaligula je ostao u sjećanju kao vladar-čudovište, pa ni s te strane njegova apoteoza ne bi imala smisla. No, zato su se Agripina i Neron itekako požurili dodijeliti božanske počasti pokojnom Klaudiju, iako je Neron jedva susprezao smijeh čitajući pohvalni govor u njegovu čast.

Neronovim padom carski kult zadobio je neizlječiv udarac. Kad je jednom primijećeno da vojničke pobune mogu stvarati careve, bila je dovoljna i jedna urota da se obori car koji je bio božanstvo. "Čak i žar koji je u početku izazvao carski kult potpuno se bio ohladio i postao samo ona najnovija pojava

ceremonija velikog državnog aparata koja se uhodala, ali je ostala bez duše."¹⁹⁹ Poznata je šala koju je već u samrtnoj borbi imao hrabrosti izreći Vespazijan govoreći o svojoj budućoj apoteozu: "Jao meni, čini mi se da postajem bog."

Carski kult s diviniziranjem careva u vrijeme julio-klaudijevske dinastije pretvoren je u instituciju. Njegovi počeci poklapaju se vremenski s promjenom političkog sustava, te je on, u neku ruku, nusproizvod principata. No, julio-klaudijevska dinastija sišla je s prijestolja, a da se kult još uvijek nije učvrstio u svim provincijama.

Carski kult njegovao je poseban kolegij svećenika (*collegium seviri Augustales*) i svećenici flameni koji su ponekad nazivani po carevima čiji su kult njegovali. Kult je vršen u posebnom hramu posvećenom određenom caru (Augustovi hramovi u Nemausu, Noli, Poli), nad žrtvenikom posvećenom caru (Akvinkum, Savarija ?), ili u nekom prostoru uz forum adaptiranom za carski kult (Dokleja ?, Narona).

Ta nova imperijalna vjera ipak nije uspjela u duhovnom religijskom smislu mobilizirati na dulje vrijeme veći broj stanovništva Carstva, ali je ipak imala državotvornu duhovnu vrijednost koja se ne smije zanemariti, a što je prvenstveno i bio cilj njezina praktičnog utemeljenja.

Na području Hrvatske velik broj spomenika iz julio-klaudijevskog doba svjedoči o kultu deificiranih careva, ali zbog prirodno-geografskih i povijesnih uvjeta nisu jednoliko raspoređeni. Najveći dio sada poznatih sačuvan je uz obalni pojas, gdje je koncentracija gradova iz tog vremena bila najveća. Najvrjedniji spomenici tog razdoblja su ninska grupa carskih skulpturalnih portreta, carske statue iz Narone i hram Augusta i Rome u Puli.

Portreti i skulpture ninske grupe najljepši su primjerci ove vrste spomenika u našoj zemlji, kao i izravan podatak o carskom kultu na ovim prostorima. Budući da su od sedam pronadenih statua u potpunosti očuvane samo dvije, otvorena je mogućnost za postavljanje raznih hipoteza o tome koga su predstavljale ostale, te kad je nastala i kada je postavljena ova grupa. Najvjerojatnije je da je to bilo u Klaudijevo vrijeme i da je prikazivala njega i njegove pretke. Naime, carski je portret bio vrlo važno i neobično jako sredstvo carske propagande kako bi se stekla ili povećala popularnost samoga cara ili njegova predviđenog nasljednika. Iako se nije direktno miješala u politiku podizanja samih statua, carska je propaganda očito unaprijed razrađivala metodologiju distribuiranja kipova po provincijama.

¹⁹⁹ Svet., Vesp. 23.

Augustov hram u Puli jedini je skoro u cijelosti očuvani hram u Hrvatskoj i jedan od rijetkih s područja drugih nekadašnjih provincija Rimskog Carstva. Njegove stilske karakteristike ukazuju na vrijeme gradnje pod kraj Augustove vladavine, ali je vjerojatnije da je građen neposredno nakon njegove smrti.

Ostali rimski gradovi u našoj zemlji toliko su preslojeni kasnijim gradnjama, slabo su ili uopće nisu istraženi, da je u pogledu kulturnih mjesta i hramova posvećenih carskom kultu gotovo nemoguće govoriti. Na sreću, zahvaljujući natpisima, može se carski kult kod nas sa sigurnošću utvrditi na skoro cijelom području Republike Hrvatske. Dakako, i opet najveći broj natpisa dolazi s područja primorskog pojasa ili neposrednog zaleđa obale Jadrana.

Pa i tamo gdje spomenici kulta iz doba julio-klaudijevske dinastije nedostaju, na osnovu analogija s kasnijim vremenom može se zaključiti da ih je bilo i u to doba, barem na većem dijelu tog područja. Naime, i u Panoniji je bujao život i napredovala romanizacija. Siscija je bila središte X. legije, Dunav državna granica s vojnim posadama. Uz vojsku i uz municipalni život kult je bio usko vezan, i to posebno onaj službeni koji se obavljao javno i sastojao od štovanja glavnih rimskih božanstava i careva deificiranih nakon smrti. Zbog toga ne treba dvojiti da će se vjerojatno jednom naći spomenici carskoga kulta iz doba julio-klaudijevske dinastije i tamo gdje danas nedostaju iako bi ih trebalo biti.

U pogledu zastupljenosti po vrstama spomenika (hramovi, portretni kipovi, natpisi) i prema podacima koje pružaju, provincija Dalmacija nije u to doba zaostajala za metropolom. Na našoj obali dokumentirane su sve faze razvoja carskog kulta, pa, zahvaljujući tome, i unatoč pljački i uništavanju spomenika kroz stoljeća, s fondom spomenika kojim danas raspolaže, Hrvatska predstavlja zahvalno područje za proučavanje ove problematike.

BIBLIOGRAFIJA

- Alföldy G., *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatia* (mit einem Beitrag von A. Mócsy), Budapest 1965.
- Antički Rim, Panorama jedne civilizacije*, Beograd, Ljubljana 1967.
- Antikna skulptura u Hrvatskoj*, ur. J. Tadijanović, Zagreb 1952.
- Banko J., Sticotti P., *Antiken sammlung im erzbischöflichen Seminare zu Udine*, "Arch. epigra. Mittheil. aus Österr. Ungarn 18", Beč 1895.
- Bojanovski I., *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo 1988.
- Cambi N., *Antička Salona*, Split 1991.
- Cambi N., *Antički portret u Hrvatskoj*, Zagreb 1991.
- Carcopino J., *Rim u razdoblju najvišeg uspona Carstva*, Zagreb 1981.
- Cazenave M., Auger R., *Ludi carevi, Pokušaj povijesne mitoanalize*, Zagreb 1990.
- Clemente G., *Guida alla storia Romana*, Milano 1981.
- Dyggve E., "Salonitanski forum", prev. N. Cambi, u *Antička Salona*, Split 1991.
- Etienne R., *Le culte impérial dans la péninsule ibérique d'Auguste à Dioclétien*, Paris 1958.
- Eugel J. M., *L'Empire Romain*, Paris 1973.
- Fredouille J. C., *Dictionnaire de la Civilisation Romaine*, Larousse, Paris 1968.
- Fitz J., *Das Jahrhundert der Pannonier (193-284)*, Budapest 1982.
- Grimal P., *Rimska civilizacija*, Beograd 1968.
- Imamović E., *Olimpijske igre u starom vijeku*, Tuzla 1984.
- Inscriptiones Italiae reg. X, fasc. I D Pola et Nesactium*, Rim 1947.
- Kreissig H., *Povijest helenizma*, Zagreb 1987.
- Maškin N. A., *Historija starog Rima*, Beograd 1987.
- Milićević M., *Rimski kalendar*, Zagreb 1990.
- Mócsy A., *Pannonia*, Sonderdruck aus Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Supplementband IX, Stuttgart 1962.
- Novaković D., *Pojam numen u rimskoj religiji*, Zagreb 1991.
- Pareti L., *Historija čovječanstva, Kulturni i naučni razvoj*, sv. II, knjige 2 i 3, Zagreb 1967.
- Pauly, Wissowa, Kroll, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart 1962.
- Perowne S., *Rimska mitologija*, Opatija 1986.
- Stipčević A., *Iliri*, Zagreb 1989.
- Suić M., *Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici, Povijest grada Nina*, Radovi JAZU, Zadar 1969.
- Suić M., *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1979.
- Suić M., *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981.
- Šišić F., *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb 1975.

Vincenti L., *Cezar*, Zagreb 1976.

Višić M., *Kult muza u europskoj književnoj tradiciji*, Sarajevo 1989.

Wilkes J. J., *Dalmatia*, London 1969.

POPIS KORIŠTENIH IZVORA

Apijan, *Rimski gradanski ratovi*, prev. B. M. Stevanović, Beograd 1991.

Ciceron, *De republica*, Teubner, Leipzig 1958.

Dion Kasije, *Historia Romana*, Weidmann, Berlin 1895.

Junčka djela božanskog Augusta, prev. M. Škiljan, Zagreb 1990.

Varon, *De lingua Latina*, Arno Press, New York, 1979.

Varon, *De re rustica*, Arno Press, New York 1979.

Ovidije, *Metamorfoze*, prev. T. Maretić, Zagreb 1907.

Plutarh, *Usporedni životopisi*, prev. Z. Dukat, Zagreb 1988.

Seneka, *Pretvorba božanskog Klaudija u tikvu*, prev. D. Novaković, Zagreb 1986.

Svetonije, *Dvanaest rimskih careva*, prev. S. Hosu, Zagreb 1956.

Tacit, *Anali*, prev. J. Kostović, Zagreb 1970.

Pavao Tekavčić

O latinizmima u književnim istroromanskim tekstovima

(porijeklo, značenje i funkcije, formalne promjene)

1. Ovaj je prilog posvećen latinskim elementima u književnim tekstovima na istroromanskim (IR) ili istriotskim govovima, objavljenim u nekima od 24 do danas izašla sveska radova nagrađenih na kulturno-umjetničkim natjecanjima Istria Nobilissima (radi kratkoće tu ćemo ediciju odsada tako zvati, a za potpune podatke upućujemo na bibliografiju). Što je rečeno traži neka objašnjenja.

2. Od sedam IR govora živih i proučenih na samom početku XX. stoljeća¹ danas još sigurno postoje samo tri: dijalekti Rovinja, Vodnjana i Bala. U današnjoj je literaturi o tim govovima već dovoljno istaknuto da su oni različiti od venetske *koiné* u Istri, da su te razlike svjesni i dotični stanovnici odnosno govornici, i da su IR dijalekti odvajkada u sociolingvistički inferiornom položaju, prije svega u odnosu na venetski, a u naše vrijeme i na standardni talijanski s jedne, a hrvatski s druge strane. Utjecaj venetskog govora vidljiv je na svakom koraku i što dalje sve jači, pa se može pratiti kako se IR govori u njemu pomalo rastvaraju i u nju se "pretapaju". Ipak, kakav god bio položaj tih idioma u Romaniji, oni su u najstarijoj fazi bez sumnje direktni izdanak istarskoga latiniteta, pa je očita njihova važnost kako za povijest i stratifikaciju tako i za današnju jezičnu sliku Istre. Zato ih i proučavamo gotovo 40 godina, nastavljajući rad starijih i novijih istraživača (G. I. Ascoli, A. Ive, Cl. Merlo, M. Deanović i drugi). Jedan segment IR dijalekta, s nekih aspekata jezičnih studija možda i najvažniji, njihov je leksik. U njemu pak latinizmi zauzimaju posebno mjesto, iz više razloga: zbog njihova položaja i funkcija u današnjem jeziku, njihovih vrijednosti u tekstovima, a svakako i zbog temeljnog afiniteta između latinskoga i romanskih idioma, tijekom cijele latinsko-romanske povijesti.

¹ U svojoj knjizi, posvećenoj svim IR govovima (Ive 1900), koje je on zvao latinsko-venetskim, Ive je opisao osam dijalekata, tj. uz rovinski (koji je najopširnije opisan), vodnjanski i balski, još i govore Fažane, Galizane, Šišana, Pule i Pirana (no ovaj posljednji se toliko razlikuje od ostalih sedam, a i geografski je od njih udaljen, da ne spada u IR grupu). Pulski je govor od onda nestao, tj. zamijenjen je venetskim, a za Fažanu, Galizanu i Šišan nemamo suvremenih podataka o eventualnim govornicima njihovih IR dijalekata.